BOB CARLIER / OORLOG IN VIETNAM
VANDIEST / HEGEL, NIETZSCHE EN...?
(2 De pijl en de andere oever / slot)
DE JONGE DAVID / DE JODENHAN

CLARISSA JACOBI:
GELD VOOR IDUTYWA /
VAN VLIET: VERZEN

DE NIEUWE STEM

20e jaargang no. 8
augustus 1965

MAANDBLAD VOOR CULTUUR EN POLITIEK

DE NIEUWE STEM

maandblad voor cultuur en politiek

Oprichters: Prof. Dr. N. A. Donkersloot, Dr. O. Noordenbos, Prof. Dr. H. J. Pos, Prof. Dr. J. M. Romein.

Redactie: Marc Andries, Frans de Bruyn, N. A. Donkersloot, T. Haan (secretaris), Fr. de Jong Edz., J. Kruithof, Anna Muntjewerf, O. Noordenbos, A. J. Vermeersch, W. F. Wertheim.

Redactiesecretariaat: Deijlerweg 123, Wassenaar.

Redactieraad: Prof. Dr. R. F. Beerling, Dr. J. J. Buskes, Mr. G. J. P. Cammelbeeck, Prof. Dr. B. Delfgaauw, Prof. Dr. B. Landheer, Dr. P. J. Meertens, Dr. A. Romein–Verschoor, Dr. Th. van Tijn, Dr. P. Valkenburgh.

UITGEVER

in opdracht van de Stichting tot bevordering van de geestelijke vrijheid:

Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V., Postbus 25, Drachten. Telefoon 05120–2641. Postrekening 801077.

Vertegenwoordiging voor België: Uitgeverij-Boekhandel S. M. Ontwikkeling, Somerstraat 22, Antwerpen. Telefoon 3386 59. Postrekening 383 38.

Administratie: Het abonnement kan uitsluitend ingaan op 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 16,– per jaar (*f* 8,50 per half jaar). Voor België Bfr. 245 per jaar. Andere landen *f* 20,–. Voor studenten ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs resp. *f* 12,50 en Bfr. 187.50.
De betaling van het abonnementsgeld moet voor abonnementen, die door bemiddeling van een boekhandel besteld zijn, aan deze geschieden. Betaling van alle andere abonnementen op postrekening 801077 ten name van Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V. te Drachten.

Het aanvragen van proefnummers, auteurs-exemplaren, overdrukken etc. en nabestellingen van vroegere nummers dient bij de uitgever te geschieden.

B. Carlier

OORLOG IN VIETNAM

Toen het nog geen jaar geleden tot openlijke conflicten kwam tussen de Verenigde Staten en Noord-Vietnam, heerste er gedurende enkele dagen een catastrofe-atmosfeer; bombardementen tegen Noord-Vietnam schenen toen nog volledig onmogelijk: de wereldvrede en het respect voor het grondgebied van een zelfstandig land lagen de Amerikaanse bewindvoerders te na aan het hart dan dat zij zich tot zulke waaghalzerijen zouden laten verleiden. Dat was wat ijdel gedroom van enkele paranoïede generaals of verkiezingscampagne van een in Europa als gek versleten Goldwater (die dan toch met een heel pak stemmen ging lopen). Enkele maanden later schrikt de publieke opinie zelfs niet meer op bij dagelijkse raids, de Vietnamese troebelen zijn van een zulkdanige vanzelfsprekendheid geworden, dat de doorsneelezer geen belangstelling meer opbrengt voor artikels erover. Om met Brecht te spreken, de uitzondering is regel geworden.

Dit psychologisch effect van gewenning is een aspect van de escalade-politiek dat wel eens over 't hoofd gezien is. Het blijkt nodig de ganse Vietnamkwestie nog eens in haar totaliteit te overschouwen om vast te stellen, hoe 'uitzonderlijk' de situatie daar inderdaad geworden is.

Voorgeschiedenis

In 1954 kwam er een einde aan het voormalige Franse koloniale rijk Indochina. De Vietminh was als onafhankelijkheidsbeweging in 1941 zo sterk geweest, dat zij een guerillaoorlog tegen de bezettende Japanners ondernomen had. Pogingen van de Fransen om alle linkse krachten te kelderen en Bao Dai als stropop te gebruiken voor de leiding van Vietnam mislukten; de leider van de Vietminh, Ho Tsji Minh, had trouwens reeds het noorden onder zijn controle. In 1946 braken de vijandelijkheden definitief los met een vlootbombardement van de Fransen op Haiphong. Geduren-

de negen jaar werd een koloniale oorlog – niet ten onrechte als 'de smerige oorlog' aangeduid – uitgevochten met inzet van alle mogelijke strijdkrachten en moderne praktijken tegen de guerilla's, waarbij de Fransen ruime Amerikaanse hulp wisten te krijgen, o.m. door hun oorlog het etiket van een strijd tegen het communisme te geven. Hij kostte hun 100.000 doden en vermisten, 140.000 gewonden en 5 miljard dollar.

In 1954 dan waren zij verplicht te Genève aan de conferentietafel te gaan zitten samen met o.a. vertegenwoordigers van de betrokken inheemse regeringen, van de V.S., Groot-Brittannië, de Sovjet-Unie en de Chinese Volksrepubliek. Het vroegere Indochina werd verdeeld in een onafhankelijk Noord-Vietnam (NV) (met overwegend communistische regering), een pro-westers Zuid-Vietnam (ZV), Laos en Cambodja (die beide als neutraal bedoeld waren). In de akkoorden werd voorzien, dat uiterlijk in 1956 in Vietnam een volksstemming zou gehouden worden als voorbereiding tot een hereniging (art. 7), vermits de 17e breedtegraad slechts als tijdelijke militaire demarcatielijn en volstrekt niet als een politieke of territoriale grens kon beschouwd worden (art. 6); art. 4 bevatte het verbod, buitenlandse militairen, wapens en munitie naar Vietnam te brengen, een verbod dat wel zeer vreemd klinkt voor iemand die de evolutie sedertdien heeft meegemaakt.

De toenmalige Amerikaanse staatssecretaris Foster Dulles weigerde de akkoorden te ondertekenen, evenals de tijdens de oorlog aan de macht gekomen regering van Ngo Dinh Diem in ZV. Er werd immers verwacht, dat Ho Tsji Minh het zuiden 'vreedzaam zou veroveren' door verkiezingen (NYT 19.4.65). Een van de absurditeiten van de ganse situatie is dus dat de VS en ZV geen rekening moeten houden met de akkoorden van Genève, maar dat zij voortdurend zgn. schendingen door het noorden inroepen om de ganse wereld tot een oorlog op te roepen (o.m. in het op 8.12.61 door de Amerikaanse regering vrijgegeven Blauwboek).

Ngo Dinh Diem wierp zich op als de beschermer van de bestaande feodale structuren in het zuiden en bouwde zijn land uit tot een militair bastion (reeds in 1955 waren er 600 militaire adviseurs uit de VS) met het oog op een springplank om het noorden te 'bevrijden'. Van de economische en

sociale wantoestanden werd niets opgelost, integendeel, er deed zich een verslechtering voor, o.m. door de terugkeer van de Vietnamese grootgrondbezitters uit Frankrijk, die 8 jaar achterstallige pacht (= 50 % van de oogst × 8) van de boeren eisten (zie NWR 28.9.64). Diem was reeds een soort minister geweest toen de Fransen voor 1940 nog elke onafhankelijkheidsbeweging onderdrukten; later trachtte hij een geweldloosheidsbeweging naast het echte verzet te vormen, vluchtte na mislukking hiervan naar de VS, waar hij door het State Department en kardinaal Spellman beschermd en gevormd werd. Dat al zijn familieleden leidende posten ontvingen en die op allerlei wijze misbruikten, is door de pers genoeg bekend geraakt.

De werkelijke 'communistenjacht' met alle middelen was er niet naar om de bevolking voor hem te winnen en toen het in 1956 duidelijk werd, dat er van verkiezingen niets in huis kwam, begon het verzet zich te organiseren. Alle publicaties zijn het erover eens, dat dit verzet slechts in actie kwam, nadat de datum voor verkiezingen definitief verstreken was (o.m. NYT 19.4.65).

Burgeroorlog

De naam *'rebellen'* die door de ganse pers gebruikt wordt (de laatste jaren tracht men te vervangen door: 'de communisten') om de tegenstanders van het Diem-regime aan te duiden, wijst er duidelijk op, dat het hier klaarblijkelijk om een vrijheidsstrijd van binnen uit gaat. Het lijdt geen twijfel, dat de opstandelingen hulp ontvangen uit NV en China, maar hun succes kan enkel verklaard worden door een authentieke Zuidvietnamese die in belang alle buitenlandse hulp ver overtreft. Revolutie is geen invoerprodukt: de voorbeelden zijn legio waar pogingen tot communistische opstanden mislukten, omdat de meerderheid van de bevolking geen steun gaf (b.v. Malaya). Alleen de Amerikaanse regering aanvaardt de thesis van een burgeroorlog niet en zelfs de katholieke senaatsvoorzitter Struye vond het nodig Johnson hierin tegen te spreken in de conservatieve *Libre Belgique* (12.4.65). De wijze waarop de guerilla's gesteund worden door de Zuidvietnamese bevolking en de nood die de Amerikanen voelen om een deel van de oorlogvoering naar het psychologische vlak te verleggen zijn duidelijke

symptomen van een revolutionaire situatie.

In ZV staan dan ook twee krachtgroepen tegen elkaar. Vanaf het afzeggen van de verkiezingen in 1956 werd het protest van de tegenstanders van het regime openlijk naar voren gebracht, maar tevens door razzia's, politieacties en processen bekampt. In maart 1960 kwamen tientallen oudweerstanders samen: zij verklaarden dat de toestand onhoudbaar geworden was en dat de strijd moest georganiseerd worden. Een vertegenwoordiger uit NV meldde aan Hanoi, dat de oppositie zulk een intensiteit aangenomen had, dat het onvermijdelijk tot een open botsing moest komen en dat NV zich niet volledig afzijdig kon houden. Op 20 december 1960 – ongeveer een maand na een 'officierenputsch' tegen Diem – werd dan het verzet gebundeld in het *Nationaal Bevrijdingsfront (NBF).* Dit organisme groepeert een ganse reeks Zuidvietnamese bewegingen, met als voornaamste: de zeer linkse Revolutionaire Volkspartij (arbeiders, boeren, intellectuelen), de reeds in 1945 tegen de Fransen opgerichte Democratische Partij (intellectuelen, kleine zakenlui) en de Radicale Socialistische Partij (neutralistische intellectuelen uit de steden); daarnaast kleinere politieke en religieuze groepen, o.m. afgevaardigden van minderheidsvolken. Dit front wordt geleid door Nguyen Huu Tho, een advocaat uit Saigon, die in 1950 een demonstratie geleid had tegen het bezoek van drie Amerikaanse oorlogsschepen. De Centrale Raad bevat een 50 man, o.m. advocaten, professoren, artsen, vertegenwoordigers van boeddhistische sekten, afgescheurde legergroepen, boeren, studenten, arbeiders en de 'vaderlandse nationale bourgeoisie'. Het programma legt vooral de klemtoon op onafhankelijkheid (terwijl NV meer de hereniging op de voorgrond stelt); het congres van februari 1962 (in een Zuidvietnamees dorp) formuleerde o.a. de volgende eisen: terugtrekking van de Amerikaanse strijdkrachten, vrije verkiezingen, opheffing van strategische dorpen en concentratiekampen, bevrijding van de politieke gevangenen, in acht nemen van de overeenkomsten van Genève, afkopen van grootgrondbezit en doorvoering van landhervorming, neutralistische buitenlandse politiek en hereniging met NV via onderhandelingen. Nationalisten, democraten en communisten hebben elkaar gevonden in een gemeenschappelijke strijd tegen een verdrukking, die daar-

om op alle tegenstanders de stempel 'communisten' geplaatst heeft in de hoop hen aldus tegenover de wereldopinie te discrediteren. Zo kwam de benaming 'Vietcong' (= Vietnamese communisten) tot stand op initiatief van Diem en de Amerikanen, al beantwoordt zij aan geen enkele organisatie en zelfs aan geen enkele realiteit (ook de boer die protesteert tegen zijn overplaatsing naar een strategisch dorp, wordt als Vietcong gebrandmerkt).

De werking van het NBF ligt niet alleen op het militaire vlak. Na de verovering van een dorp worden de bewoners beschermd, zij krijgen een politieke opvoeding, kunnen hun werkzaamheden uitvoeren in ploegverband nadat de nodige organisatie daartoe geschapen is. Het NBF zorgt voor het bestuur, de gezondheidsdiensten, het onderwijs, de postdiensten, het innen van de belasting en het verdelen van de produktie. Kan het dan verwondering baren, indien het steun krijgt van ongeveer de ganse bevolking, die voor het eerst een hoop ziet op betere organisatie en levensvoorwaarden? Wat telt voor de bevolking is niet in de eerste plaats een etiket als 'communisme' of 'vrijheid', maar is de realiteit waarmee zij concreet in aanraking komt, en die kan hen alleen maar voor het NBF winnen. Vandaar de soms manifeste en altijd latente steun waarop het NBF bij de bevolking kan rekenen.

Langs de andere kant staan de door de VS gesteunde Zuidvietnamese *regeringen*. Het Diem-regime, naar de formule van de NYT een 'clericale dictatuur naar middeleeuws patroon', wist zich tot einde 1963 in stand te houden. Vooral de discriminerende houding tegenover de boeddhisten had het zo gehaat gemaakt, ook in het oog van de ganse wereldopinie, dat de Amerikanen hun beschermende handen *moesten* wegtrekken van Diem, die dan ook onmiddellijk het slachtoffer van een staatsgreep werd. Het getuigt echter van een ontstellende naïveteit, dat sommige waarnemers meenden dat nu alles in orde zou komen. Zolang geen regering aan de macht kwam, die economische (landhervorming) en politieke (onafhankelijkheid) oplossingen bracht voor het Zuidvietnamese volk — en dat kan een door de Amerikanen gesteunde en aanvaarde regering uiteraard niet, vermits de Amerikanen de hiervoor onontbeerlijke neutralisering niet willen —, zolang ook moest de opstandige

beweging blijven duren. Symptomatisch hiervoor zijn b.v. de zo gehate hergroeperingen van de bevolking in 'strategische dorpen' en de achteruitstelling van minderheden. Hoe langer de oorlog duurt, hoe groter de chaos wordt en hoe hoe meer elke Zuidvietnamese regering – of zij nu een meer burgerlijk of meer militair karakter heeft – in de fascistische richting verder evolueert. Het is wel zo, dat de Amerikanen liever een stevige regering zouden zien die de sympathie van de bevolking geniet. Zij zijn echter verplicht na de achtereenvolgende staatsgrepen de regeringen te dekken, omdat het telkens gaat om de weinige groepen die nog steun wensen te geven aan de prowesterse houding en aan de veldtocht tegen het communisme.

Rol van de Verenigde Staten

Reeds uit wat voorafgaat komt duidelijk naar voren, in welke mate de VS verantwoordelijk zijn voor het feit dat de oorlog in Vietnam jaren langer aansleept dan dit in een normale situatie – d.w.z. zonder buitenlandse inmenging – het geval zou zijn. Dit feit is reeds een constante geworden. In 1950–51 namen de VS 15 % van de kosten van Frankrijks oorlog op zich; in 1952 werd dit 35 %, in 1953 45 % en in 1954 reeds 80 %; tijdens de conferentie bewezen Foster Dulles' diplomatieke inspanningen, dat het einde van de vijandelijkheden eigenlijk zelfs niet gewenst werd (zie o.m. Anthony Edens memoires). En alhoewel Kennedy als senator in 1954 de mogelijkheid om eenzijdig in te grijpen veroordeeld had, was het onder zijn presidentschap dat de directe deelname sprongsgewijze vooruitging; onder Johnson zou zij een nooit voorzien hoogtepunt bereiken.

De wijze van oorlogvoeren – bevestigd door onweerlegbare ooggetuigenverslagen en door in alle bladen gepubliceerd fotomateriaal – heeft overal ter wereld verontwaardiging verwekt. De represailles tegen de boerenbevolking die ervan verdacht wordt het NBF te helpen, de folteringen bij ondervragingen *), de vernietiging van grote stukken landbouwgrond ('opdat de Vietcong niet geravitailleerd zou

*) Zie o.m. de 'roman' van de Amerikaan **Robin Moore** over de 'groene mutsen', waaruit NO van 1.7.65 uittreksels geeft.

worden'), het gebruik op grote schaal van napalm, scheikundige stoffen (tegen bomen die de rebellen beschermen en tegen voedselgewassen), gas en 'nieuwe wapens', dat alles heeft vooral als dubbel effekt gehad: 1) een steeds scherper wordend anti-amerikanisme bij de Vietnamese bevolking; 2) een twijfel bij groepen Amerikaansgezinden in de westerse landen omtrent de ware bedoeling en de gerechtvaardigdheid van het Amerikaanse optreden.

De rol van Noord-Vietnam

Vooreerst moet opgemerkt worden, dat reeds jaren op Amerikaans initiatief infiltraties van speciaal opgeleide guerillatroepen naar NV gebeuren (b.v. 2000 man begin 1961, een laatste poging in oktober 1964 volgens de *Süddeutsche Zeitung* van 27.1.65). Dat deze tactiek geen succes kent, pleit nog eens voor de stelling, dat opstand niet kan uitgevoerd worden als de objectieve toestanden in het land niet prerevolutionair zijn.

Alles wijst erop dat de hulp uit NV – al zal zij zeker de laatste jaren, parallel aan de versterkte Amerikaanse inmenging, in omvang toegenomen zijn – geen essentieel bestanddeel is in de Zuidvietnamese opstand. Er is ongetwijfeld steun: wapens, bevoorrading, soldaten (op 26.4.65 werd voor het eerst melding gemaakt van een Noordvietnamees bataljon dat als zodanig meestreed). Het blijkt een feit, dat het NBF vooral bestaat uit ter plaatse gerecruteerde troepen; dit blijkt eens te meer uit het in mei 1965 verschenen *Mission in Torment* van *John Mecklin,* die gedurende enige tijd hoofd van de Amerikaanse voorlichtingsdienst in Saigon was en die het effect van een volledig uitschakelen van noordelijke hulp vergelijkt met dit van een uitschakelen van de klimatisatie-apparatuur in het Pentagon.

Succes van het Nationaal Bevrijdingsfront

De thesis van een intense buitenlandse hulp als verklaring voor de successen van het NBF kan dus niet opgehouden worden: bladen als het conservatieve *La Libre Belgique* (12.4.65) of de liberale *Guardian* (27.4.65) geven dit grif toe. Eens te meer wordt hier de superioriteit bewezen van een door een stevig idealisme geleide volksmassa die weet waarvoor zij strijdt boven huurtroepen. De Zuidvietnamese

regeringstroepen vechten steeds minder graag: niet alleen ontbreekt het hun ten slotte aan elke positieve ideologie (alleen de 'strijd tegen het communisme' kan nog gebruikt worden), maar meer en meer gaan zij inzien, dat zij voor Amerikaanse belangen ingezet worden. Dit verklaart de massale overgangen naar het NBF, dat bij deze strijders een steeds nieuwe aanvoer van manschappen en wapens wint.

De *krachtverhoudingen* veranderen dan ook voortdurend. In zijn rede van 17.6 schatte McNamara de 'Vietcong' op 65.000 man, waarbij nog 80 à 100.000 part-time guerillero's en 30.000 manschappen voor politieke en propagandistische actie moeten gerekend worden; in dezelfde uiteenzetting gaf hij voor de infiltraties uit het noorden 39.000 man op van 1960 tot 1964. Andere schattingen liggen heel wat lager, b.v. van de Franse Indochinaspecialist Lacouture: 120 à 130.000 guerillakrachten waarvan er 35.000 in eenheden georganiseerd zijn (NO 29.4.65). Alle waarnemers vestigen er de aandacht op, dat het merendeel van de wapens van Amerikaanse makelij is, d.w.z. mee overgekomen met de strijders van de regeringstroepen. Lacouture geeft volgende cijfers: 80 % van westerse oorsprong (ook nog Franse uit de vroegere oorlog), 5 % gesmokkelde en 5 % in het maquis gefabriceerde wapens, 10 % leveringen uit het noorden.

Daartegenover staan de Zuidvietnamese regeringstroepen met 574.000 man (steeds volgens opgave van McNamara op 16.6); andere bronnen menen dat dit aantal te hoog gelegd is en niet genoeg rekening houdt met de deserties en met het feit dat slechts 2 op 10 opgeroepenen zich in de kazernes aanbieden (NO 1.7.65).

De Amerikaanse troepen zijn van de 400 'adviseurs' uit 1954 in aantal gestegen met verbijsterende snelheid. Door het zenden van zes gevechtsbataljons met steuntroepen moet hun aantal in juli 1965 tot 70 à 75.000 opgevoerd worden (de 64.000 manschappen van de vloot zijn hier niet meegerekend). Deze cijfers spreken echter slechts duidelijke taal, als bedacht wordt, welk modern en uitgebreid wapenarsenaal hier achter staat: er wordt met de technisch nieuwste — dikwijls ook gruwelijkste — snufjes geëxperimenteerd; het expeditiekorps — gesteund door de geduchte 7de vloot — beschikt over tien luchtbasissen, waarvan die van Danang wel de bekendste geworden is. Moet in het licht hiervan nog

herinnerd worden aan de kosten die dit voor de VS betekent? (dit geeft ondertussen een idee van wat de wapenfabrikanten eraan verdienen). Men denke b.v. alleen maar aan de lonen voor de vrijwilligers, die meestal absoluut niet politiek geïnteresseerd zijn. (Het basisloon van een door de journalist Burchett geïnterviewde sergeant steeg van 335 tot 858,40 dollar per maand, zie BP 28.5.65). Men staat dan ook niet meer verwonderd over het feit, dat deze oorlog de VS 5 miljoen dollar per dag kost.

Nu zijn weer alle betrokkenen het erover eens, dat de bestaande kwantitatieve verhouding geen Amerikaanse overwinning kan waarborgen. McNamara spreekt immers over minder dan 4–1, daar waar alle experten van mening zijn dat een militaire overwinning tegen guerillatroepen slechts mogelijk wordt bij een verhouding van ten minste 10 (liefst 15) tegen 1. Hiervoor zouden de VS ten minste 1 miljoen man moeten leveren. Voorlopig blijkt dit nog onmogelijk, en dan nog blijft de vraag open, of een vrijheidsstrijd ooit definitief kan onderdrukt worden.

Oorzaken van de Amerikaanse inmenging

Meer dan eens heeft de Amerikaanse regering haar standpunt in de kwestie Vietnam gemotiveerd, o.m. door het Blauwboek van 1961; hoe meer oppositie haar politiek in de ganse wereld ontmoet, hoe vlugger de verklaringen elkaar opvolgen, o.m. Johnsons toespraak tot de John Hopkins universiteit te Baltimore (1.4.65) en Johnsons paasboodschap (17.4.65). Enkele misverstanden zijn hierover trouwens de wereld ingegaan. Zogenaamde voorstellen tot onderhandelingen die gepaard gaan met steeds voortgezette bomaanvallen kunnen bezwaarlijk ernstig genomen worden; daarbij komt dat de NWR van 19.4.65 duidelijk beklemtoont dat het niet om onvoorwaardelijke onderhandelingen, maar wel om *discussies* zonder voorafgaande condities gaat – een nuance die toch wel haar belang heeft (NYT van 21.4 onderstreept nog eens het verschil).

Het centrale punt van de Amerikaanse thesis – althans in de laatste jaren, want zij is pas opgedoken toen het NBF bijna de overhand gehaald had – luidt: *agressie van Noord-Vietnam* (het NBF wordt daarbij beschouwd als een soort instrument of agent van het noorden). Dat dit niet de

inmenging van de eerste jaren verklaart en dat dit in flagrante tegenspraak is met de ook door Amerikaanse commentatoren erkende feiten (zie vorige bladzijden), schijnt de officiële woordvoerder niet te beletten, deze stelling steeds weer te herhalen.

Daarom ook wordt er steeds beweerd, dat de uiteindelijke bedoeling een onafhankelijk Vietnam is. Men zou zich echter kunnen afvragen, wat de VS met de term 'onafhankelijk' bedoelen, zij die toch verkiezingen onmogelijk gemaakt hebben. Zij maken een zeer verdacht gebruik van deze 'democratische' formule om een minder verkwikkelijke lading te dekken: nl. dat zij slechts een zgn. onafhanklijkheid in westerse richting wensen te aanvaarden en dat het zo geroemde zelfbeschikkingsrecht hun niet meer ligt, als het tot een neutrale of linkse politiek zou voeren.

Enkele goedmenende commentatoren hebben willen vooropzetten, dat de Amerikaanse regering misleid geweest is door domme en kortzichtige diplomaten (stelling van *Mecklin,* ook reeds vroeger verdedigd in *The Ugly American* van *Burdock & Wheeler).* Dat gebrek aan doorzicht en een blinde communistenhaat vanwege bepaalde diplomaten en politici, o.m. vanwege de CIA., mee een rol spelen in de Amerikaanse gedragslijn, is zeker niet te ontkennen. De werkelijke *oorzaken* van de inmenging in ZV en van de bombardementen tegen NV liggen echter ongetwijfeld dieper. En zijn er verschillende die samengebundeld een gevaarlijk geheel vormen.

De 'dominotheorie' (als Vietnam 'valt', zullen andere landen in Z.O.-Azië volgen, misschien tot en met India) is weliswaar meer een slogan dan een politieke lijn, vermits zij zich op geen enkel historisch precedent kan beroepen, maar als zodanig heeft zij toch een niet te onderschatten psychologisch effect. Juister is wel, dat de Amerikanen hun strategisch dispositief in dit gedeelte van de wereld (basissen rondom China) intact wensen te houden. Vandaar dat een werkelijke onafhankelijkheid van ZV, die zeker tenminste neutralisering zou betekenen (en dus afschaffen van de Amerikaanse basissen) door het Pentagon niet aanvaard wordt; de verscherping van de VS-politiek is daar allicht wel om elke formele en informele gesprekken over neutralisering – b.v. langs Parijs om – stop te zetten (sprak men niet

reeds over een Aziatisch Joegoslavië?). Hoofdzakelijk is het toch weer een zaak van anti-communisme, men wordt niet ontrouw aan de oude Dulles-doctrine, waarvan de denkfouten in *Bevrijding* van 20.2.65 als volgt samengevat worden: '1) Een opkomende ideologie kan en moet door militair geweld bedwongen worden. 2) Het is Amerika's heilige missie de wereld tegen het communisme te behoeden. 3) Het is de heilige plicht van alle volkeren op aarde hun eten en drinken, hun leven en hun vrijheid te offeren voor deze Amerikaanse kruistocht.' Dat hier ook een poging tot intimidatie tegen China en zelfs een hoop op verbreding van de kloof tussen dit land en de Sovjetunie meespeelt, valt niet te betwijfelen. Dit alles wordt nog verscherpt door elementen van wraak, repressie, afschrikking: een belangrijk medewerker van Maxwell Taylor erkent dat de bombardementen tegen NV misschien niets veranderen aan het verloop van de oorlog: 'maar wij zullen ten minste de genoegdoening hebben niet meer te ondergaan, op onze beurt te doen ondergaan.' (NO 29.4.65). Het is trouwens opvallend, hoe dikwijls de term prestigeverlies – een begrip dat geen politieke rol zou moeten spelen – door alle commentatoren gebruikt wordt. Niet ten onrechte wordt trouwens geponeerd, dat ZV zowat als een *oefenterrein* gebruikt wordt, waar de Amerikanen kunnen leren, hoe sociale revoluties te bekampen (ook met het oog op Latijns-Amerika), hoe een militaire superioriteit aan te wenden tegen partizanen. Het is zelfs zo, dat dit door enkele instanties eerlijk erkend wordt (zie NO 29.4.65); ook *The National Guardsman* van december 1964). Dat dit experimenteren een onmenselijke toestand voor de Vietnamezen en een gevaar voor de wereldvrede betekent, schijnt het voorlopig niet tegen te houden.

De 'Escalade'

Dit koppig doorzetten ondanks risico's en weerstanden zowat overal ter wereld vindt zijn neerslag in de bekend geworden escalade- of wenteltraptheorie, die eerst als voorzichtige oorlogvoering bedoeld was, maar steeds gevaarlijker vormen gaat aannemen. Het gaat om een zeer geleidelijk opvoeren van de vijandelijkheden in de hoop dat ze zullen stopgezet worden vooraleer het stadium van wereldconflict

of gebruik van atoomwapens bereikt wordt. Vandaar o.a. de bombardementen tegen NV, waarvan het effect steeds twijfelachtiger wordt (wat nog eens bewijst dat het zwaartepunt bij het NBF zelf ligt): na 2 maanden luchtraids meldde NWR (19.4.65), dat de Amerikaanse verliezen ten minste 30 vliegtuigen (de tegenstanders spreken over meer dan 100) – d.i. meer dan 40 miljoen dollar – bedroegen, terwijl experten geen vermindering van de communistische inspanningen en geen onmiddellijk politiek resultaat konden vaststellen. Voor de eerste 6 maanden van 1965 worden 346 neergeschoten vliegtuigen opgegeven. Daarom juist gaat de escalade verder: sedert 18.6 kent men bombardementen in tapijtvorm, sedert 22.6 luchtraids ten noorden van Hanoi. Meer dan eens is reeds het perspectief van gebruik van atoomwapens geopperd geworden; tot nog toe werd dit door de officiële woordvoerders (o.a. McNamara op 26.4) als *voor het ogenblik* militair niet noodzakelijk afgewimpeld. Het is echter duidelijk, dat de mogelijkheid niet volledig verworpen wordt en dat de durf van de Amerikanen in Vietnam voor een stuk terug te voeren is op hun besef van atomische superioriteit, waarvan zij menen dat zij de tegenstander uiteindelijk op een bepaald ogenblik tot stilstand zal brengen. Over het psychologisch effect van deze geleidelijk voortschrijdende oorlog werd reeds in de eerste regels van dit artikel gesproken.

In het McNaughtonplan (NO 29.4.65) werd gesproken over 'bombarderen om te onderhandelen'; het heeft er echter veel van weg, dat het middel stilaan in de plaats van het doel treedt, m.a.w. dat het bombarderen een doel op zichzelf wordt. Nu overgegaan is van de strijd tegen het NBF naar oorlog tegen NV ontbreken er aan de escalade slechts een drietal stadia vooraleer China zelf aangevallen wordt – wat door heel wat persoonlijkheden uit de VS voorgestaan wordt, en dit liefst zo vlug mogelijk, nl. vooraleer dit land economisch en militair een niet meer te stuiten macht geworden is –: 1) aanvallen tegen de vitale industriële centra van NV; 2) tereurraids tegen de grote steden Hanoi en Haiphong; 3) vernieling van de dijken, wat gelijk zou staan met het blootstellen van de boeren uit het Tonkindelta aan overstromingen door miljoenen m^3 water uit de Rode Stroom.

Repercussies

In *Zuid-Vietnam* zelf wordt de chaos in de weinige nog door de regering gecontroleerde streken steeds groter: de staatsgrepen volgen elkaar in niet bij te houden tempo op en trachten elkaar te overtroeven in anticommunisme en terreur. De radeloze woede uit zich in allerlei maatregelen: het juniregime van Ky Thieu wil alle jongeren in uniform steken, de 36 dagbladen uit Saigon tot 2 (1 burgerlijk en 1 militair) reduceren, de avondklok instellen en nog meer tegenstanders in het openbaar terechtstellen. De fascistische staat schijnt hiermee een hoogtepunt bereikt te hebben. Dat gans *Z.O.-Azië* de ontwikkeling steeds meer met lede ogen aanziet, laat zich gemakkelijk raden; het ziet er naar uit alsof de dominotheorie zich nu toch gaat ontwikkelen, maar thans onder invloed van de Amerikanen zelf: Indonesië en Cambodja hebben het NBF als wettige regering van ZV erkend, Birma heeft beloofd geen luchtbasissen aan de VS af te staan, India en Pakistan protesteren, de ZOAVO heeft geen enkele betekenis meer.

China ziet in de gebeurtenissen zowel een directe bedreiging als een bevestiging van haar opvattingen over het agressieve gevaar van het Amerikaanse imperialisme en wint hierdoor steeds meer aanhang in de derde wereld. Daartegenover worden bressen geslagen in de coëxistentietheorie van de *Sovjetunie* (die daar trouwens ook nog door velen in twijfel getrokken wordt): al te gemakkelijk kan zij als een symptoom van onmacht geïnterpreteerd worden. Het is niet uitgesloten, dat de voorstanders van een hardere politiek de bovenhand halen of zelfs dat de huidige leiders niet anders kunnen doen dan hun verbale verontwaardiging in daden om te zetten. De vroegere raadgever bij het Staatsdepartement, thans professor in politieke wetenschappen Hans J. Morgenthau voorzag na een verblijf te Moskou een onvermijdelijk ingrijpen vanwege de Sovjetunie, indien niets in de situatie veranderde (NO 6.4.65).

Niet te onderschatten is de weerslag op de *Verenigde Staten* zelf. Het verschil tussen de 'hawks", voorstanders van een agressieve politiek — o.m. een optreden tegen China —, en de 'doves', apostels van coëxistentie en vreedzame regelingen, is ongeveer niet meer waar te nemen. Johnson heeft

de nauw merkbare lijn van koude tot warme oorlog eigenlijk al overschreden en menig waarnemer heeft terecht opgemerkt, dat hij eigenlijk een Goldwaterpolitiek voert. Toch is hij voor een deel van de opinie nog te week (feit waarmee men rekening zal te houden hebben bij de verkiezingen): dit alles brengt een verschuiving naar rechts in het politieke klimaat teweeg. Vandaar ook de invoering van een scherpe censuur die ook voor vervalsing van berichtgeving niet uit de weg gaat: zelfs de NYT weigerde reeds in april 1963 een deel van de brieven van Bertrand Russell over het gebruik van chemische wapens te publiceren; dezelfde NYT klaagde dan toch op 24.4.65 het feit aan, dat hooggeplaatste vertegenwoordigers van de regering in Washington en Saigon keer op keer nieuws uit Vietnam verduisterd, vertroebeld of verwrongen hebben en dat de United States Information Agency alle officiële mededelingen in Vietnam controleert. De commissie voor persvrijheid van de Amerikaanse vereniging van hoofdredacteurs vond het trouwens op 15.4.65 nodig, in haar jaarverslag het departement van landsverdediging te beschuldigen van geleide berichtgeving, waarbij een extra veeg uit de pan gegeven werd aan McNamara. Het gaat hier om één voorbeeld uit een reeks protesten tegen aantasting van de persvrijheid.

Gelukkig bereiken ons dus ook protesten tegen deze verrechtsing. Er is in de Amerikaanse samenleving een steeds duidelijker waar te nemen tegenstroom tegen de officiële, als rampzalig aangevoelde politiek. Symptomatisch zijn b.v. de reacties van een deel van de pers bij het bekendworden van het gebruik van gassen, mede onder invloed van de hierdoor verwekte schok bij andere volken. Een aantal senatoren hebben zich verzet tegen de officiële Amerikaanse visie en strategie. De manifestatie van 15.000 studenten voor het Witte Huis op 18.4.65 was een nieuw element in het politiek klimaat. Naast openlijke protesten ontving het Staatsdepartement reeds meer dan 20.000 brieven waarin om uitleg verzocht wordt. Ook in vele universiteiten laat zich de bezorgdheid over de gang van zaken afmeten aan vergaderingen en debatten over de Vietnamese kwestie (aan de New Yorkse University werd zelfs geld ingezameld voor het NBF). Dit doorbrekend politiek bewustzijn en zelfs politieke moed is wel een verheugend teken en wordt trouwens door

de officiële instanties reeds zo alarmerend gevonden, dat er ernstige inspanningen gedaan worden om de bewindvoering tegenover eigen onderdanen en geallieerden goed te praten. Het merkwaardigste document is wel het door meer dan 3000 personen ondertekende manifest waarin alle vormen van geweldloos verzet en burgerlijke ongehoorzaamheid, tot en met dienstweigering, aangemoedigd worden en waaraan in onze pers merkwaardig weinig aandacht besteed is (bij de ondertekenaars o.m. psycholoog Erich Fromm, kernfysicus Linus Pauling, vakbondsleider Philip Randolph, organisator van de burgerrechtenmars op Washington Bayard Rustin).

Dat alle *niet-gebonden landen* (van Ghana tot Ethiopië, van India tot Zambia, van Nepal tot de V.A.R.) de buitenlandse inmenging afkeurden is herhaaldelijk door allerlei oproepen en verklaringen bevestigd geworden. Ook in *Europa* zijn de meningen trouwens sterk verdeeld. Frankrijk pleit sterk voor neutralisering en voor onderhandelingen waarbij ook het NBF betrokken zou worden (vandaar de breuk met Saigon). De officiële Britse houding is nogal pro-Amerikaans, maar Wilson moet rekening houden met een zeer militante oppositie hiertegen in zijn eigen partij. In de meeste landen worden comités voor de vrede in Vietnam gevormd. Slechts de traditionele rechtse krachten — en dan nog! — en onverbeterlijke slippendragers als de Duitse S.P.D. of de Belgische minister van buitenlandse zaken Spaak blijven de Amerikaanse politieke gedragslijn steunen, gewoonlijk tegen hun eigen basis in.

Slotbeschouwingen.

Over de gevaren van de ontwikkeling werd lang genoeg uitgeweid. Optimistische hypotheses gewagen van een nieuwe Koreaanse oorlog die jaren en jaren kan aanslepen; anderen spreken van onvermijdelijk Russisch ingrijpen, wereldconflict en gebruik (beperkt?) van atoomwapens. Alle Amerikaanse beschouwingen sluiten tot nog toe een onderhandeling met het NBF uit; ten hoogste willen zij het als waarnemer bij een Noordvietnamese delegatie aanvaarden, wat onmogelijk door dit NBF kan geaccepteerd worden, vermits het zelfstandig het grootste gedeelte van de opstand gevoerd heeft en dus als gesprekspartner moet erkend wor-

den. Zelfs indien Moskou en Peking bereid zouden gevonden worden tot een akkoord boven het hoofd van Vietnam heen, zal dit niet meer mogelijk zijn na al de jaren van revolutie en inspanningen. Elke bespreking – waarvoor de akkoorden van Genève een basis kunnen bieden – veronderstelt dus vooraf twee noodzakelijkheden: stopzetten van de bombardementen en erkenning van het NBF. Soms wordt ook nog het terugtrekken van alle buitenlandse troepen geëist: toch schijnt zelfs Hanoi deze door de Amerikanen praktisch niet in te willigen eis niet als voorafgaandelijk aan elke bespreking te zien; dit terugtrekken zou dan als resultaat van de discussie kunnen gezien worden. Hier ligt aldus een kleine sprankel hoop in een nogal hopeloze situatie. Aan een regeling langs de UNO om (door de VS en door Spaak gesuggereerd) kan niet gedacht worden, vermits twee van de belangrijkste betrokkenen, nl. Noord-Vietnam en China, er geen zitting hebben.

Al te dikwijls is de Vietnamese kwestie als een soort wespennest en moeilijk te begrijpen embroglio voorgesteld. Zij bevat echter een paar duidelijke krachtlijnen. Een poging tot onafhankelijkheid uit de westerse invloedssfeer met allicht socialistisch karakter wordt door de VS niet aanvaard; de massale bewapening dient dan ook voor een groot deel om dergelijke emancipatie tegen te gaan. Het gevaar van atoomoorlog, waarmee steeds gedreigd wordt als uit het oosten komend, schijnt eerder uit het westen te moeten verwacht worden, vermits de VS de enigen zijn die de mogelijkheid van het gebruik van atoomwapens als eersten – niet als antwoord – opperen. Dergelijke krachtmeting, waarbij het anticommunisme als hoogste waarde op de voorgrond staat, verwekt een fascisering in de landen die erin verwikkeld zijn, omdat zij nog onmogelijk hun schijndemocratie kunnen ophouden.

Het is de taak van alle vooruitstrevende krachten ter wereld deze situatie goed te begrijpen, hun solidariteit met de Amerikaanse bewindvoerders te verbreken en door allerlei daden te vervangen door een solidariteit met het NBF, zowel met het oog op een zelfstandig Vietnam dat zijn eigen lot in handen kan nemen als met het oog op de wereldvrede.

7.7.1965

Voornaamste bronnen:

W. Burchett, **De heimelijke oorlog. De Verenigde Staten in Vietnam en Laos.** (Amsterdam 1964).

New York Times (NYT)	**Le Nouvel Observateur** (NO)
Le Monde	**Links**
De Standaard	**Vooruit**
De Groene Amsterdammer	**Buiten de Perken** (BP)
U.S. News and World Report (NWR)	**Bevrijding**

Julien Vandiest

HEGEL, NIETZSCHE EN . . . . ?

Je te le dis: il n'est point d'amnistie
divine qui t'épargne de devenir.
Antoine de Saint-Exupéry

II. De pijl en de andere oever

Hegel was ervan overtuigd dat met zijn soort denken de slotfaze van de filosofie ingetreden was. Het was niet meer mogelijk nog iets werkelijk 'nieuws' op de filosofische scene te zien verschijnen. Zijn standpunt beschouwde hij als zó algemeen, dat er geen ruimer denkbaar was.

Dat zulk een positie geen buitenissigheid is, eigen aan een bepaalde negentiend' eeuwer die de rest van het wereldgebeuren nog niet had te zien gekregen, maar wel degelijk een 'plooi' waarin een aantal geesten van een bepaalde soort vanzelf vallen, blijkt in onze tijd uit het vermaard werk dat Kojève gewijd heeft aan Hegel,[1]) en waarin men o.m. te lezen krijgt dat er ook op politiek gebied eigenlijk niets meer gebeurd is in Europa sinds Napoleon!

Het enkel feit dat een heden zo bewonderde denker als Kierkegaard zijn leven lang in heftig verzet gestaan heeft tegenover Hegel, en dat een niet minder bewonderde filosoof zoals Nietzsche, waarvoor de wording nochtans óók centraal

was, van een even verwoed antihegelianisme heeft blijk gegeven, zou ons toch moeten doen inzien dat een verruiming van Hegels standpunt op zijn minst *mogelijk* is.

Het is waarschijnlijk omdat Kierkegaard in het eigentijdse denken voortdurend stootte op de hatelijke 'algemeenheid' van Hegel dat hij haar maar steeds de 'enkeling' opponeerde. In feite heeft de Deen het nochtans niet over de enkeling, maar over de *persoon*, t.t.z. over het uniek mensenexemplaar zoals gezien vanuit een kristelijke optiek.[2]) Was bij Hegel de vervluchtiging van het individuele maar al te gemakkelijk, dan valt bij Kierkegaard een soort verkramping waar te nemen van de idee van de afzonderlijkheid. Telkens de indruk dat de schrijver van het *Dagboek* geleefd en gedacht heeft in een ruimte van 4m³ lucht.

Het is beslist zo dat zowel Hegel als tegenvoeter Kierkegaard om een verruiming vragen van hun beider standpunt. Die verruiming heet Nietzsche. Tegenover Hegel en diens *systeem* van wording is Nietzsche één met Kierkegaard (hoewel hij de geschriften van de Deen nooit in handen gekregen heeft) om verwoed te hameren op de absolute onherleidbaarheid van de mens die 'ik ben'. Tegenover Kierkegaard is hij één met Hegel om de historiciteit, zoniet te beklemtonen, dan toch als belangrijke factor bij alle menselijke problematiek te betrekken. Nietzsche stelt zich óók te weer tegen de 'algemeenheid' van Hegel, maar *hij* maakt ze onschadelijk door zich a.h.w. van Kierkegaards strikt-persoonlijk ingesteld-zijn te bedienen in een efficiënter dimensie: door het persoonlijke te verruimen tot de visie van het individuele. Want de 'enkeling' *is* ruimer dan de 'persoon': hij heeft diens religieuze vooropstellingen niet. Voor Kierkegaard is slechts wèrkelijk een probleem, een kwestie die hèm alleen aangaat. Een generatie vóór Rimbaud had hij reeds kunnen roepen: *A bas l'Histoire!* Nietzsche corrigeert die nieuwe scheeftrekking van de ervaring door de problematiek van elke denker — met recht en reden in de eerste plaats de zijne — uit te breiden tot het arbeidsveld van àlle denkende en agerende subjecten. Nadien de balans opmaken en vaststellen dat bij al die subjecten een massa zaken voor vergelijking vatbaar zijn, is dan alleen maar 'veralgemenen" in de wetenschappelijke zin van het woord, en niet langer een geprefabriceerde 'algemeenheid' invoeren. Dit is zo waar dat

Nietzsche in zijn denken uiteindelijk belandt bij de conceptie van een ontzaglijke *pluraliteit* van individuele machtswillen, en aan die pluraliteit gepassionneerde aandacht schenkt als dusdanig. Gans zijn denken culmineert in een monadologisch pluralisme, in een veelvuldigheid van in-zichzelf-beslotenheden, dat boeiende vergelijkingen suggereert met een denktrant zoals die van Indië, die van Whitehead of die van de recente kernfysica.

Het begrip van een monadologie laat trouwens een merkwaardig parallelisme opduiken: zoals Nietzsches verhouding tot Schopenhauer gelijkt op die van Hegel tot Schelling, zo gelijkt ook zijn verhouding tot Hegel op die van Leibniz tot Spinoza. Steeds een 'overstijging' van een vorig standpunt. Zodat men hier zou kunnen spreken van een negatieve triomf van het hegelianisme: doordat Nietzsche op de planken komt, wordt Hegel dialectisch 'opgeheven'! Hij wordt het direct in zijn meest karakteristieke formuleringen, b.v. in: 'Het reële is het rationele'. Dit 'reële' was voor Hegel een aktief en zelfs een agerend reële, maar dan toch een reële waarover hij zich *a posteriori* bezon: anders had hij zich onmogelijk kunnen zien denken op het sluitingsuur van een bepaald tijdperk. Nietzsche daarentegen voelt zich staan op de drempel van een gans nieuwe tijd, waarvan hij de welbewuste heraut is. Niet alleen wat *is* is reëel voor Nietzsche, maar ook en vooral wat *zal zijn*. De vernietigende kritiek die hij uitbrengt op het kristendom als dusdanig is niet de kritiek van iemand die de bestaande dingen absoluut anders zou willen zien dan ze zijn; het is de houding van iemand die er rotsvast van overtuigd is dat ze anders *zullen* zijn, na een passende historische overgangsperiode van algemene verwarring. Vandaar zijn 'positief' nihilisme, en de verklaring van het feit dat hij niet kón oversteken (wat een aantal kortzichtige nietzscheanen betreuren) van een 'herwaarding' tot een integrale 'ontwaarding' van alle waarden. Nietzsche schreeuwt maar zo krachtig *Neen!* tegen het verleden omdat hij zo krachtig *Ja!* zegt aan de toekomst. Dat echter, vanuit het volkomen onthecht metafysisch standpunt van een bewoner van Sirius, het *ganse* wordingsproces wel eens buiten elke mogelijkheid tot kritiek zou kunnen vallen – daarin zou hij het roerend eens geweest zijn met Hegel.

Het is dus niet alleen mogelijk, maar zelfs geboden Nietz-

sche te bekijken vanuit een hegeliaans perspectief, want eerst dàn verstaat men tenvolle zijn historisch moment. Hij is de laatste instantie ('synthesis') van een triade waarvan de eerste instanties Hegel ('thesis') en Kierkegaard ('antithesis') zijn. Maar, hegeliaans bekeken, is die 'synthesis' natuurlijk op haar beurt een nieuwe 'thesis'. Nietzsche, in zeer gewisse zin, is Hegel en Kierkegaard gelijktijdig komen 'bewaren', 'afschaffen' en 'optillen' op een hoger denkvlak, maar het is duidelijk dat ook *dit* denkvlak kandidaat staat op de lijst der 'op te heffen' standpunten. Nochtans dient erop gewezen dat voor de nieuwe 'thesis' Nietzsche nog steeds geen 'antithesis' opgedoken is van een gelijkwaardig kaliber. Tegen Nietzsches denken werden reeds bergen argumenten aangevoerd, meestal niet gegrond, soms ook wel, maar geen dezer 'tegensprekers' komt ook maar tot aan zijn knieën. Nietzsches 'machtswil' heeft inderdaad met Hegels 'Geest' gemeen dat beiden zich dienen te *incarneren* om volop reëel te zijn, en géén individueel vernieuwingsgeluid heeft zich tot nog toe maar enigszins kunnen handhaven naast het klaroengeschal van Nietzsche.

Want hoewel zijn scherpste denken nu al zo stilaan een kleine eeuw oud is, toont dit denken nog steeds splinternieuw. Het beste bewijs van die verbazingwekkende frisheid vindt men in het feit dat Nietzsche sinds zijn dood *onophoudelijk* aan bod geweest is in het Europees denken — wat niet kan gezegd worden van Kierkegaard, en zelfs niet van Hegel. Alle generaties van na 1880 zijn, zonder uitzondering, dóór en dóór begaan geweest met Nietzsche. Anders gezegd: op zijn denken zijn we nog lang niet uitgekeken!

En tóch is er iets aan Nietzsche dat hem, al zijn vernieuwingswoede ten spijt, onverbreekbaar verbindt met al zijn voorgangers, namelijk zijn gehecht-zijn aan het subject als dusdanig, zijn fundamentele neiging alle dingen te bekijken *vanuit* het subject. In dit opzicht, althans, blijft hij de erfgenaam van Descartes en zelfs van Platoon — ja, van de ganse Europese denktraditie. Men kan natuurlijk van mening zijn dat, buiten die traditie, geen denkpatronen kùnnen tot stand komen die aan de specifiek-filosofische vereisten voldoen, maar dan zegt men eigenlijk niets méér dan dat men eigen denkgewoonten verabsoluteert en *de* filosofie vereenzelvigt met een bepaalde ontwikkelingsfaze van de

mens op een bepaald deel van de aardbol. Het is wel een feit dat de typische Europeaan de filosofie zeer provinciaal bekijkt, en direct klaar staat om denktranten zoals die van Indië of China te verwelkomen met een: 'Dat is geen filosofie!'. Denkt natuurlijk even provinciaal, de enerverende oriëntomaan die het 'eigenlijk' denken alleen maar ziet gedijen op Indische of Chinese bodem. Het is niet omdat men een provincie op de landkaart in gedachten verhuist dat ze ophoudt een provincie te zijn.

Misschien kan men ook hiér een gelegenheid zien om de dingen andermaal op hegeliaanse manier te bekijken. Men kan Nietzsche poneren als de jongste (want nog steeds niet 'overstegen') 'thesis' van het Westen, dit Westen dan zien als de 'antithesis' van het Oosten, en zich vervolgens afvragen welke de toekomstige mogelijkheden tot 'synthesis' zijn. (Bedoeld wordt natuurlijk een wàre synthese, een overstijging – niet een kool-en-geit politiek). Het heeft er zelfs de schijn van dat men alleen zó de relaties tussen Oost en West, voor wat de kern van de dingen betreft, in een zinnig en vruchtbaar perspectief stelt: de dialoog tussen de mens die de wording als toeschouwer ondergaat en de mens die er zich als actieve medespeler bij betrekt; de uiteenzetting tussen het min of meer anonieme Oosten en de Westerling die uiteindelijk óók bij de wording geraakt is langs individuele weg. Feitelijk is onze tijd, zeer schematisch gezien, een pas op gang gebracht gesprek tussen Nietzsche en Boedda.

Wie zulk een synthese Oost-West duidelijk ontwaren zou, zou wellicht ook in staat zijn ze te voltrekken. Maar tot dusver schijnen er nog geen candidaturen gesteld te zijn die men wèrkelijk weerhouden kan: de Aurobindos blijven bepaald te oosters denken, en de Keyserlings bepaald te westers. Een lassing is nog geen synthese! Het is natuurlijk wèl zo dat, bij ons, op de uit te voeren taak reeds gedeeltelijk vooruitgegrepen werd door denkers zoals Giordano Bruno, Spinoza en Goethe. Dit merkwaardige drietal zag zeer goed dat de subject-conceptie van de mens diende vervangen door een meer evenwichtige kijk op de zaken, door een visie waarin de mens en zijn geest er niet langer zouden voor terugdeinzen even kopje onder te gaan in de wording. Deze drie denkers zagen opnieuw de noodzaak van één enkel-

voudige natuurorde. Na het verlies van onze heidense onschuld door toedoen van Sokrates, waren we eerst hunkerend en daarna verbitterd gaan zwelgen in een deerlijk verwrongen beeld van onszelf in onze relatie met de wereld. Een beeld waardoor we ons aan de lopende band lieten biologeren in het platonisme, het kristendom, de moraalpolitiek en de politieke moraal. Wat, in tegenstelling daarmee, thans lokt is geen reactionair 'Terug naar de natuur!', geen verouderd dwepen met de onschuld (die zijn we tóch kwijt), maar een nieuw en rijper weten, een verjongde waarachtigheid geruggesteund door de intussen vergaarde objectieve kennis betreffende de mens en zijn mogelijkheden.

Natuurlijk veronderstellen onze kansen op sukses een zelfkennis waarnaast die van een Sokrates primitief vóórkomen moet — een zelfkennis die ver uitsteekt boven de verraderlijke introspectieve 'intuïties' van de ontdubbelde Europeaan. Voor een toekomstig wezen voorzien van een dergelijke zelfkennis zullen onze worstelingen van gefrustreerden even blind en deerniswekkend lijken als wij het thans ondervinden t.o.v. het animistisch bijgeloof van de primitieve volkeren. Die lokkende overstijging kan natuurlijk niet gebeuren door toedoen van een of andere existentiële 'magie' die ons in handen zou gespeeld worden door een 'denker' van het gekend type. Het zou zelfs niet gaan, moesten we erin slagen zulk een magie uit eigen koker te toveren. We staan hier voor een gordiaanse knoop in onze ontwikkelingsgang die op zijn doorhakker wacht, maar op welke manier het ook geschieden zal, zeker is althans dat het hier gaan zal, niet om de onderwerping van onze soort aan een nieuwe en van ons ver staande 'wetenschap', maar om een gezonde, stabiele en realistische evolutie. Om een groeiproces. Denkers zoals Marx en Freud hebben hun best gedaan om dit groeiproces van wetenschappelijke mest te voorzien, maar ze hebben uiteindelijk gefaald, al hun verwezenlijkingen ten spijt, omdat ze, als typische Europeanen, hun denken een veel te enge horizont toebedeeld hadden. Marx staarde zich blind op de economische krachten en op de tactische mogelijkheden van een klassenpolitiek; Freud, op de specifieke situatie van de Weense burgerij in het Victoriaanse tijdperk. Ten opzichte van wat op til is, en de enorme verwijding van diafragma die erdoor vereist is, krijgen zowel Marx als Freud

zo stilaan het uitzicht van filosofische prematuren.

Natuurlijk is het begrijpelijk dat de integratiepogingen die we meegemaakt hebben voorlopig gefaald hebben. Het is immers logisch dat het verstand, eens dat het tot ontluiking komt, éérst meesterschap verkrijgt over de constante of permanente aspecten van de verschijnselenwereld, want die aspecten liggen het meest voor de hand. Het was daarom onvermijdelijk dat de eerste wetenschappelijke concepties die los gingen op de organische wereld – die praktisch onberoerd gebleven was tot in de 19e eeuw – eerst dié factoren weerhielden die voor het behoud en het voortbestaan van het leven zorgden. Tevoren was het trouwens net zo gegaan: t.o.v. de anorganische wereld graviteerden de eerste wetenschappelijke ideeën van algemene aard rondom de conservatie van de massa en van de energie. Wanneer dan voor het wetenschappelijk denken de tijd gekomen was om zich te gaan bezighouden met de mens, waren de enige concepties terzake waarop men de hand leggen kon deze die betrekking hadden op de permanentie van de soort: het economisch voortbestaan en de voortplanting – of Marx en Freud. Sommigen voelden weliswaar de noodzaak van een conceptie van groei of van ontwikkeling die zou aangepast zijn aan de specifieke zijnsaard van de mens; maar aangezien de officiële wetenschap hen daarover geen bruikbaar materiaal aan de hand kon doen, zagen ze zich gedwongen terug te vallen op vage vitalistische voorstellingen zonder enige constructieve waarde. Ten onrechte richt men thans het algemeen sarcasme op die 'vitalisten', want ze zijn maar amateurswerk gaan verrichten omdat het wetenschappelijk denken van hun tijd schromelijk in gebreke bleef hen van een fatsoenlijk denkmateriaal te voorzien. In alle tijden moet er *iemand* zijn hals uitsteken om baanbrekend werk te kunnen doen.

Zo het spotten met de vitalisten een historische fout is, dan is het even fout de intensiteit van de reactie tegen het humanisme te nemen voor de vérgaande 'invloed' door marxisme en freudisme uitgeoefend op de jongste generaties, want die -ismen, zoals àlle -ismen, zijn zelf uitdrukkingen van een veel algemener 'onderhuidse' transformatie. Want wat hadden onze intussen vergaarde kennissen *voornamelijk* bereikt? Dat de scheiding (niet: het onderscheid) tussen

subject en object aan het vervagen was. Dat het subject bezig was zijn eeuwenlange suprematie af te staan aan het object. Het meest tastbare gevolg hiervan was dat het individueel initiatief verlamd werd – waardoor de bestaande traditie tot aan haar wortels aangetast werd. Plots zag de mens zich in een situatie gemanoeuvreerd waarin hij zonder meer een wereldopvatting te aanvaarden had die zijn eigen vormingsvermogen geen enkele speling meer scheen te geven. Want noch in het marxisme, noch in het freudisme is er ergens plaats voor iets dat nóg dieper gaat dan de drang naar bezit, nóg dieper dan de drang naar lust, en dat is onze drang naar *zelfwerkzaamheid*. Wie deze drang over het hoofd ziet, miskent allicht de 'persoon' in ons, maar zeker en vast de 'enkeling'. Dit doen nu bepaald marxisme en freudisme. In weerwil van de vrijmaking die deze theorieën vermochten te brengen op velerlei gebied, waren ze zelf van dié aard dat ze de door hen gehanteerde mens hoe langer hoe meer deden gelijken op de verabstraheerde voorstelling die ze er zelf van hadden. Zo ontstond dan een soort nieuwe luciferiaanse hybris: 'De mens zal de Filosoof gelijk worden'.

Het jongste en rampzaligste gevolg van het subjectief humanisme was dus dat het de mens gebracht had tot radicale zelfverloochening. Onder de dekmantel van een koortsige activiteit naar buiten toe, ging een schrikwekkende paralysie van de geest schuil. Het erkennen van en het berusten in het decadentisme werd enkel voor de meest lucieden een snobisme *à rebours*. Voor de gemeenschap in haar geheel was de tijd aangebroken waarin het genie niet langer voor gids vermocht te spelen. De geniale mens werd nu, ook onvrijwillig, de grote eenzame, de marginale figuur, de man zonder hefboom op de maatschappij. Om die toestand te saneren bleef slechts één radicale uitweg over: het afschrijven van de *ganse* traditie, de botte weigering nog *iets* bruikbaars te gaan zoeken in haar opdringende erflating. Brutaler gezegd: het geïsoleerd subject had te sterven, wou het zich eens herboren zien als geïntegreerd deel van de natuur. Maar dit betekende de definitieve ineenstorting van alle 'waarden' waarop het oude humanisme geleefd en geteerd had. Het betekende levenslange agonie voor de ontelbaren, de ganse wereld door, die deze ineenstorting aan

den lijve ondervonden, in hen of in hun kinderen. Het begeven, in enkele decenniën tijds, van een traditie die terugging tot Platoon, was een gebeurtenis van zùlk een omvang dat ze de geest die het volop beseffen zou voeren moest tot visies van ondraaglijke intensiteit.

Dit is dan, in de sleutelbos die het verleden vóór ons laat rammelen, de loper die toegang verschaft tot àlle zalen van het spiegelpaleis Nietzsche. De pointe van de verschijning Nietzsche? *Une mort consciente.* Nietzsche was de laatste grote 'kristen' in de zin waarin Platoon, die wegbereider van Paulus, de eerste geweest was. Hij was de laatste hemelbestormer, de laatste révolte tegen het noodlot dat zich aan de bestaande mens aan het voltrekken was, de aanboring van de laatste ressources vóór de ineenstorting van die mens temidden de kosmische buitenwereld. Nietzsche? De laatste wanhoopskreet van het Europees subject — de kreet van een humanistisch individualisme dat zich krampachtig zocht te overstijgen in het eenzame avontuur van een gigantische, maar met zichzelf worstelende geest.

Nogmaals: voor de toenmalige Europeaan betekende Nietzsches denken geen noodzaak tot *Umwertung,* maar een botte *Entwertung.* Om die reden kan Nietzsche nog steeds niet gezien worden in zijn eigenheid, en kan hij vooral niet aanvaard worden — niet wèrkelijk. Zijn pijl naar de andere oever kan slechts bereidwillig gevolgd worden door hen die reeds glimlachend kunnen neerkijken op hun eigen fiasco als bekijkbaar psychisme.

Nietzsches unieke grootheid ligt hierin: dat hij, de 'goede Europeaan', als geen ander de dood van Europa bezegeld heeft, en onderwijl zijn blik reeds gericht kreeg op die 'andere oever'. In zijn wapenrusting komt slechts één plek voor die werkelijk zwak is, maar die is dan ook gelijk het blad op de rug van Siegfried. Wie Nietzsche dààr raken kan (maar het is nog niet gebeurd), zal niet alleen uitgroeien boven de enkeling die hij was, maar boven gans Europa, boven een denktraditie die ingezet werd in de schaduw van de Akropolis en waarvan het zéér langzaam uitdeinen laat zien dat ze nog over een aardige verworven snelheid beschikt. Wat Nietzsche van al zijn voorgangers in de vernieuwing onderscheidt is het bewustzijn dat hij aan het schrijven is voor een nieuw *type* van mens. Of beter: voor een soort mens

die er hier en daar al wel geweest was, en waarvan we de vage reminiscenties in ons dragen, maar die door de filosofie zoals we die kennen, 'reeks voetnotas bij Platoon',[3]) in een hoekje gedrongen was, waar hij stilaan verschrompeld was tot een zuiver potentieel wezen, tot een residu van virtualiteit. Maar tegelijkertijd begaat Nietzsche een basisfout: hij blijft tegen heug en meug trouw aan het subject als dusdanig, aan de 'denkende geest' als rotsblok in de wereldbranding, aan een 'persoonlijkheid' die vanuit haar onaantastbaar gewaand centrum de plak wil blijven zwaaien over alles aspecten van haar ervaring — eigen lot incluis. Het subject van Nietzsche, hoe verjongd ook, blijft een egelstelling in de natuur.

Zolang we dié illusie in onze actiemogelijkheden niet kwijtraken, geen kans op overstijging van ons huidig zijnsplan. Als 'antithesis' van Nietzsche, en dus als wegbereider van een nieuwe synthese, van een superieure vorm van integratie, hebben we hoogstnodig een nieuw type van iconoclast van doen. Een geest, even geniaal en even doortastend als Nietzsche, en alleen zó in staat het *tegen* hem op te nemen op een manier die niet van meet af aan onze lachlust wekken zou. Een geest die, in volle helderheid van geest en in volle waakzaamheid, zichzelf zou kunnen geleerd krijgen een wording te *laten* gebeuren waarbij hij zich niettemin actief zou betrokken voelen.

De tijd is dan ook gekomen om Nietzsche met wat meer luchthartigheid te behandelen. Het moet gedaan zijn zowel met de romantische dweperijen waarvan hij het onderwerp is als met de haat waarmee zijn persoon nog steeds vervolgd wordt door al dezen (die de flinke meerderheid zijn) die nog steeds niet kunnen verkroppen dat zijn denken hen tot rondwandelende anachronismen gemaakt heeft. Over Nietzsche namijmeren in luchthartige stijl is de grootste dienst die men hem bewijzen kan. Hem onze groeiende rijpheid aanbieden is laten blijken dat hij tenminste niet vergeefs ten onder gegaan is in de waanzin.

Als eerste punt van zorgeloze kritiek is er dan die waanzin zelf. Is het werkelijk zo dat Nietzsche uiteindelijk begeven heeft ingevolge een venerische ziekte, opgedaan in zijn studententijd? Het kan zijn. Vergeten we echter niet dat een Van Gogh of een Nijinsky uiteindelijk óók begeven hebben

— zonder syphilis. De waarheid is dat de waanzin op de loer lag voor alle tot-het-bittere-einde-gaande geesten die de dood van het Europees subject te voltrekken hadden. Sommigen onder hen hebben bijtijds een tegengewicht gevonden, anderen niet. Het minste dat men zeggen kan is dat Nietzsche tot zijn gruwelijk lot een en ander bijgedragen heeft. *Amor fati* bezat hij ook in de ongezonde zin van het woord. In zichzelf dook hij afgrondelijk diep, maar het kwam er nogal eens op neer dat hij zich in zichzelf opsloot. 'Muziek maken is kinderen maken'.[4]) Goed, maar alleen als men óók kinderen maakt van vlees en bloed! Nietzsche placht Sokrates te citeren als voorbeeld van wat een grote geest overkomen kan wanneer hij erin toestemt een vrouw te hebben.[5]) Dit is dan, voor de zoveelste keer, de even verkapte als verderfelijke invloed van de filosofische 'traditie'. Met *zijn* peilingsvermogen had psycholoog Nietzsche moeten inzien dat het zozeer geroemd celibaat van de denker — inderdaad van een jammerlijke constantie doorheen de geschiedenis — in de eerste plaats een teken van zwakheid is. Hij die de vrouw niet blijvend in zijn wereld 'wenst' te sluiten, is iemand die bang is voor de verwarrende volheid van het concrete leven — en de gestadige verplichting tot 'aanpassing' die het oplegt. Op dit 'ander' terrein bewoog Nietzsche zich wel af en toe, maar dan met de gratie van een olifant. Karakteristiek hiervoor is dat hij, toen hij uiteindelijk tóch maar besloten had de grote stap te doen en Lou Salomé te huwen, zijn aanzoek doen liet door een vriend. Welke vrouw die waarlijk vrouw is kan over de baan met zùlk een gemis aan directheid?! (*In casu* zorgde Lou Salomé voor de gepaste afstraffing: ze huwde de vriend). Nietzsche, de man die de totale oorlog verklaard had aan alle heersende concepties, en voortdurend paraat stond om alle uitdagingen tot 'overstijging' te aanvaarden, had ook dié handschoen dienen op te rapen. Men stelle zich de grandeur van zulk een situatie voor: Nietzsche, in elk opzicht Nietzsche blijvend, maar bovendien óók nog vervlochten, en uit vrije wil, met de andere helft van de schepping! Door het niet te doen, sneedt die ervaringsbeluste zich af van een belangrijk deel van de ervaring. Maar vooral: het volgen van de aanbevolen koers zou de mens Nietzsche wellicht kunnen redden hebben van zijn afschuwelijk levenseinde. Had hij, zijn leven lang, een

gezellin aan zijn zijde genomen, even 'gewoon' maar ook even degelijk als b.v. de vrouw van William Blake (die andere absoluut-eenzame) om hem met zijn voeten op de grond te houden en hem gestadig binnen te lepelen van deze malse aarde, de waanzin ware hem wellicht bespaard gebleven. Een mogelijkheid die vooral ónze belangen aanspreekt, wij die inzake filosofische erflatingen het standpunt van de verbruiker dienen te huldigen. In de ganse filosofie is er geen denken te vinden dat met zùlke stuwkracht gestadig opwaarts gaat. Nietzsche is een ware raket van het denken geweest. Dubbel spijtig, daarom, dat hij er zelf toe bijdragen heeft dat het mechanisme ontijdig onklaar geraakt is.

Naast die matrimoniale blooheid, lot van veel eersterangsdenkers, is daar ook het feit dat Nietzsche op zeker moment zijn gevoel voor humor heeft laten verslappen ten gerieve van een soort dwangvoorstelling. Hij zègt wel van zichzelf: 'Ik wens geen heilige te zijn, eerder een nar. Misschien ben ik een nar', [6]) maar hij meent het niet wèrkelijk. Anders had hij de Wederkeer nooit *ernstig* kunnen nemen. Van een geweldig inzicht maakte hij een 'leer' die stilaan voor hem van levensbelang werd. Maar zohaast men het terrein verlaat van de speelse symboliek (die gebeurlijk tragisch uitvallen kan), verlaat men ook de juiste toonaard van de existentie. Nu weten we dat Nietzsche in de wetenschap van zijn tijd is gaan *zoeken* naar de bevestiging van iets dat slechts een groeistimulans blijven mocht. In dié val zou een Zenmeester nooit getuimeld zijn!

Men kent Nietzsches bewondering voor Heine, de man die in volle romantiek de ironie en de critische geest van de Aufklärung had weten te bewaren. Maar in een boek van Heine waarvan we weten dat Nietzsche het bezat vindt men een enscenering van de Wederkeer, zo dartel als maar mogelijk is. Heine steekt er op gemoedelijke wijze de draak met eigen standpunt. Hiér, dan, was hij even de meerdere van Nietzsche, die zich met tè veel *sérieux* gegooid heeft op een intuïtie die hij gaan behandelen is als een revelatie. Wel blijft het zo dat die zwaarwichtigheid ook haar keerzijde heeft: ze is er voor iets tussen dat Nietzsches Wederkeer ons buiten alle proporties fascineert. Wie er niét door gebiologeerd geraakt, is nog niet helemaal wakker. De Wederkeer?

Een filosofische orgie, waarbij het goed doet eens bezopen te geraken.

Tenslotte is daar dan nog Nietzsche als 'geval'. Nu Heine tóch voor de proppen gekomen is: men kent de geschiedenis van zijn spar: vastgehecht aan de ijzige flank van een Noorse berg, droomt hij ervan palmboom te zijn in het zonnige zuiden. Kan iets dergelijks niet gezegd worden t.o.v. Nietzsches 'machtswil'? Men kan er enerzijds zin voor klare taal in zien, zeggen dat Nietzsche de basiskracht die hij in de kosmos aan het werk ziet even onbewimpeld 'macht' noemt (omdat ze zich op menselijk vlak zo manifesteert) als Freud later zijn neus ophalen zal voor soortgelijke verdoezelingen, en onomwonden spreken zal van *Geschlecht* i.p.v. *Erotik*. Maar men kan ook zeggen dat de 'machtswil' de halsstarrige wensdroom is van iemand die de greep die hij op zijn verstand heeft hoe langer hoe meer voelt lossen. Ook brutaal gezegd: de 'machtswil' zou wel eens *wishful thinking* kunnen zijn van een candidaat-paralyticus. 'Ik heb een taak, en die taak heeft me ziek gemaakt'. Inderdaad, maar waarom dan die ziekte niet nemen voor wat ze is, en ze in plaats daarvan de 'grote gezondheid' noemen? 'Wie vóór mij was zulk een psycholoog?', vraagt Nietzsche in alle overtuiging. En Freud zal het bijtreden: geen historische figuur heeft ooit een zelfkennis opgebracht, zó groot als die van Nietzsche. Maar juist daarom kan men hem het verwijt maken dat hij zijn zelfkennis op een belangrijk punt *niet* aangewend heeft. *Ecce Homo* laat een deel van Nietzsche beslist in de schaduw — zeker niet uit schroomvalligheid of hypocrisie, maar omdat de man die dit dagboek schreef niet genoeg gewicht hechtte aan mogelijke 'constructiefouten' in eigen psychisme. Hij had zichzelf en zijn lezers voor ogen moeten houden dat de 'machtswil' in elk geval op gang gebracht was door de idiosyncrasie van een zekere Friedrich Nietzsche. En dat het daarom verstandig was die machtswil met een korreltje zout te nemen . .

In vergelijking met Nietzsche hebben wij, blasés van twee wereldoorlogen, een grotere maturiteit bereikt in het cynisme. We kunnen er ons in rondwentelen zonder er een kramp bij op te doen. En tóch komt ons snobisme er niet toe ons tegen de lectuur van Nietzsche afdoende te wapenen! Hij is

en blijft de grote verleider van de filosofie, de Don Juan van het woord en de Merlijn van de gedachte. Wie anders zou zich kunnen veroorloven een dwangvoorstelling te cultiveren zoals die van de Wederkeer, en tóch voornaam te blijven?

Zarathustra poseert? Dat is eigen aan raspaarden.

Zijn toespraken zijn vaak een foor boven op de bergtoppen, een mystieke clownerij? De clown is groter dan de ganse galerij: hij wéét dat hij een clown is.

Nietzsche kan men op veel punten verloochenen, en dat blijven doen? Dat is dan maar omdat hij onuitputtelijk is als het leven zelf.

Het is het voorrecht van de dramaturg en van de romancier zich te kunnen versnipperen over een menigvuldigheid van lotsbestemmingen. Is het misschien ook dàárom dat Nietzsche in alle zaken zo passievol het pro en het contra gepleit heeft?Dus niet alleen uit essentiële drang (uiteindelijk Ja of uiteindelijk Neen), maar ook omdat hij het volledig kunstenaar-zijn op een haarbreedte zou gemist hebben? Niet dat men het hem kwalijk zal nemen! Nooit tevoren kregen we in de filosofie zulk een hartverheffend, zulk een galvaniserend spektakel te zien. En een massa Nietzsche-epigonen ten spijt, heeft er sindsdien niets dergelijks meer op het programma gestaan.

Maar door *Janus bifrons* van de existentie te zijn geweest heeft Nietzsche, de 'grote genezer', ook de tijd ingeluid van onze niet-sexuele complexen. Na hem kon Europa zijn sadisme nog maar alleen tegen zichzelf keren, en met de Führer ook de minder nette kant van de kristelijkheid gaan uitputten.

'Gevaarlijk leven': dat doen we eigenlijk allemaal. Alleen zijn de meesten zich daarvan niet bewust. Is het geraadzaam hun aandacht op dit feit te vestigen? Misschien. Is het geraadzaam hen een 'gevaarlijk' leven aan te prijzen? Wellicht niet. Zulk een maxime – ware keelbijter van Kant – is slechts een goede investering voor hen die zich door het leven al van te voren rijke dividenden hadden doen uitkeren. Voor de anderen, voor de meerderheid, is het binnenhalen van de volle existentie een binnenhalen van het paard van Troje.

De voornaamste ijdelheid van de fijngeklede heer die Nietzsche was? Geloven dat hij het goddelijk dynamiet was dat de wereld ging opblazen, en de goddelijke *intuïtie die*

ze ging doen herboren worden. Na hem zal het voor een enkeling nooit meer gepast zijn de ganse last van het menselijk lot op eigen schouders te laden. Met Nietzsche sterft niet alleen God, maar het messianisme zelf. Het vijf en twintigste uur van alle hemelen – en het uur nul van de geïntegreerde mens. Dat de wijzers sindsdien nog niet veel opgeschoven zijn, is niet Nietzsches fout.

Eens zal van Nietzsche kunnen gezegd worden dat hij, gelijk Jezus, 'voor ons' gestorven is. Opdat, na hem, allen zouden gered zijn van de illusie van een God buiten de mens, of, gevaarlijker nog, in de mens.

Nietzsche identificeerde de geschiedenis met hemzelf, niet hemzelf met een deel van de geschiedenis. Steeds dat Europees subject. Maar het was een misstap die *moest* begaan worden om de bittere kruik van de 'wereldhervormende geest', waaruit Hegel nog met volle teugen dronk, tot op de bodem te ledigen. Nietzsche duwt ons omzeggens het verzuurd bezinksel tegen het gehemelte. *Wer jetzt noch trinkt, der lasse sich begraben!*

Al met al blijft Nietzsche ons hèt groot probleem stellen dat ons sinds enkele generaties bezig houdt, het probleem bij uitstek, opgeworpen door dit *no man's land* tussen een uitstervende kultuur en een volgende. In Griekenland was het de filosofie die moeizaam de mythologie is komen aflossen. In onze tijd is het de beurt van de filosofie om afgelost te worden door iets anders. Door wat? Alleszins door een bezinningswijze die het *tegen* de filosofie, zoals we die kennen, opnemen moet als tegen een overbodig geworden leiboom.

Wie bezorgt ons, na de *Antichrist*, een *Antifilosofie?*

NOTAS

1) A. Kojève, **Introduction à la lecture de Hegel** (Parijs, '47).
2) De termen 'enkeling', 'individualiteit', 'persoon' en 'persoonlijkheid' ziet men gestadig verwarren. Die verwarring draagt niet weinig bij tot de vervalsing van een massa filosofische en kultuurhistorische problemen.
3) A. N. Whitehead.
4) **Genealogie der Moral,** III, 8.
5) Ibid., 7.
6) **Ecce Homo,** IV, 1.

A. H. Wertheim-Gijse Weenink

DE JODENHAN

Lotgevallen van de Joden op Java onder de Japanse bezetting, 1942–1945

Het lot van de Joden in de Japanse kampen is niet te vergelijken met dat onder de Duitse bezetting. Dit zal de reden wel zijn waarom er totdusver weinig over is geschreven.

Maar dit stilzwijgen kan tot misverstand aanleiding geven. Een onkundige lezer van Presser's *Ondergang* zou uit het weinige dat er gezegd wordt in deel I p. 452–453 ten onrechte de indruk kunnen krijgen dat er tegen de Nederlands-Indische Joden helemaal niet is gediscrimineerd, ja zelfs dat de Joodse Nederlanders daar eigenlijk nog beter af waren dan de niet-Joodse; ze konden, zo valt er uit te lezen, als 'Oosters volk', als Aziaten van het Midden-Oosten, nog een jaar langer buiten de kampen blijven!

Er moet duidelijk onderscheid worden gemaakt tussen de Nederlandse en Geallieerde Joden en de Joden van neutrale en Asstaten [1]). De eersten, waaronder ook mijn man, zijn – *precies als alle andere Nederlanders en Geallieerden* – als vijanden geïnterneerd. Tot die Geallieerden behoorde ook de vrij talrijke groep van Irak-joden, die British subjects waren. Ook dezen werden van de aanvang af geïnterneerd, ondanks het feit dat zij wel degelijk Aziaten waren. De Joden die *niet* onderdanen waren van vijandelijke staten – grotendeels statenloze of Hongaarse musici – werden in de loop van 1943 door de Kempetai gearresteerd en kwamen ook in de kampen terecht. Hoewel het hier maar om een gering aantal ging, was de september-razzia opzichzelf belangrijk omdat dit de eerste keer was, dat niet meer getwijfeld kon worden aan jodendiscriminatie. Hier werden Joden als Joden achter slot en grendel gezet. Het zou niet de laatste achterstelling zijn.

---

1) Ook in de Dissertatie van D. van Velden **'De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog'** (1963) is dit onderscheid niet duidelijk gemaakt.

Wat er daarna in de kampen met alle Joden gebeurde, kan men enigszins afleiden uit mijn eigen ervaringen, die ik dag voor dag in een agenda optekende en naderhand in dagboekvorm heb uitgewerkt [1]).

Ziehier wat ik vond:

14 April 1942 Steeds geruchten: er komen antisemitische maatregelen. Ida en Jet maken zich erg bezorgd. Ik kan niet geloven dat dat hier, waar de tegenstelling blank-bruin zo overheersend is, zo'n vaart zal lopen.

1 November 1942 Zondagochtendbezoekje van Jaap en Beppie. (Jaap de Vries, omroeper en zeer begaafde en muzikale programmaleider van de NIROM). Gelachen om zijn verhalen. Hij heeft Nippon het geintje wijsgemaakt dat hij als Jood óók Aziaat was; van Israël toch? Ze hadden gegrinnikt en kemakmoeran bersama-sama gezegd! (d.i. gezamenlijke Aziatische welvaartssfeer – een van de bekende Japanse leuzen.)

27 November 1942 Jaap de Vries door de Kempetai (de Japanse Gestapo) opgepakt. Ach God, zijn geintje heeft hem niet geholpen. Ik durf nog niet direct naar Beppie te gaan.

3 December 1942 Naar Beppie geweest. Ze zit er erg eenzaam en luguber in een zijstraatje van Noordwijk. 'Zie je die Jap? die staat er dag en nacht om me in de gaten te houden en als ik uitga word ik geschaduwd. Niemand durft bij me te komen!' Om event. spionnen te ontlopen fiets ik langs talloze om- en kronkelwegen weer naar huis terug. (Jaap heeft de mishandelingen van de Kempetai niet overleefd, werd veel later bekend.)

5 April 1943 Een vuil stuk tegen Jahoedi (Joden) in de Indonesische krant Pembangoenan. Dit symptoom verontrust me. Zoiets heeft Pembangoenan nog nooit gepresteerd. Er zijn zeker weer Duitsers aangekomen. Ida krijgt waarachtig nog gelijk.

---

[1]) Die gedeelten uit mijn dagboek die het jodenprobleem raken heb ik nu eruit gelicht, en waar nodig wat meer uitgewerkt. Wat tussen haakjes staat is verduidelijkend kommentaar van nu.

6 April 1943 Prachtverhaal van Annie H. (zelf Joodse), die met een Nipponner door de stad moest rijden en hem op straat 'Joden' aan moest wijzen. 'Ik begrijp er niks van, had hij bekend. Laat u me nu eens zien wat Joden zijn; wijst u ze me aan.' Annie had voor de eer bedankt en gezegd dat ze dat ook niet kon zien. Er zijn dus weer Duitsers hier, die de Jappen tot antisemitische maatregelen aanzetten.

29 Mei 1943 De Joodse violist Komlos (Hongaar) met nog negen Hongaarse orkestleden opgepakt; bijna allemaal Joden. Als 'Vrije Hongaren' of als Jahoedi? (Nog voor de oorlog met Japan hadden de pro-geallieerde Hongaren een Comité Vrije Hongaren opgericht.) Mevrouw Komlos gelooft vast, dat ze zijn verraden door de cellist W., een Wit-Rus.

1 Augustus 1943 Al vroeg een seintje van Nol (een nog werkende Nederlander, geen Jood): Kom even hier, ik moet je wat vertellen. Vol angst er heen. Nol luistert geregeld naar de B.B.C.; heeft de korte golfknop niet laten verzegelen (wat van Nippon moest). Ontstellende berichten over de Joden in Europa gehoord; duizenden Nederlandse Joden zouden naar Polen zijn afgevoerd, om uitgeroeid te worden.... Wat zal er van Hans geworden zijn? (mijn man's broer). — 's Avonds bromural genomen.

2 Augustus 1943 Stiekem briefje via omgekochte cipier van Struiswijk (de gevangenis waarin mijn man zit) naar Wim. Daarin schrijf ik: Hans zal naar Polen gegaan zijn; en is er waarschijnlijk niet meer.

11 September 1943 Bij Hally P. gehoord, dat Simon Goldberg in Bandoeng naar de Kempetai is gebracht met nog een tiental Joden en een paar Vrijmetselaars. De combinatie Joden en Vrijmetselaars doet wel erg Hitleriaans aan. Zou het nu menens worden?

October 1943 Simon Goldberg en de anderen schijnen nu gewoon in een kamp te zitten. Dat valt alweer mee.

In oktober 1943 werden de vrouwenkampen hermetisch gesloten. Over Joodse problemen geen aantekeningen meer

tot de Japanners in de loop van 1944 – ik zat toen met de kinderen in het Kramatkamp in Batavia – de Joodse vrouwen (Nederlandse en buitenlandse) gingen *afzonderen* van de anderen.

1 September 1944 Bep hier in alle staten: Phons moet weg! (haar zoontje van 11 jaar). Ben je gek? Ja, alle jongens boven de 10 jaar! Morgen al. Paniekstemming in het hele kamp. Goddank dat Hugo nog pas 8 is (mijn zoontje). Waar zullen ze heengebracht worden?

3 September 1944 Zondagmorgen. Het vertrek van de jongens. Op het Pandhuisveld stonden ze aangetreden, al die kleine kereltjes met hun rugzakken, zonnehoeden en barang. De meesten hielden zich flink en de ouderen (tot 16 jaar) vonden het, geloof ik, nog wel avontuurlijk. Op een afstand mochten we toezien, hoe ze op vrachtauto's werden geladen. De sadist Sonei, de commandant uit het Tjidengkamp, was er ook bij. Bep hield het niet uit, rende opeens mee met de wagen waarop Phons stond, toen de troep wegreed. Sonei raapte een kei op, die rakelings langs haar hoofd vloog. Als een furie stond Bep daar. 't Brak de spanning van het weggaan, want iedereen dacht: nou gaat ze eraan. Maar Sonei draaide zich om, ging de auto's achterna, die de hoek al om waren. En Bep kwam terug. Algemene verslagenheid. – Nauwelijks een beetje van de narigheid bekomen, of om 11 uur een nieuwe jobstijding: de Goldbergs, Tineke, enz. enz. moeten morgen op transport. Toevallig allemaal Joden; of is het geen toeval? Erheen, meehelpen koffers zeulen.

4 September 1944 Tineke en de Goldbergs uitgeleide gedaan aan de poort. Simon zei: gaan jullie maar gauw terug, 't is beter dat ze je niet zien. Niet gedaan. Nagewoven. – Plotseling bericht: *Joden moeten zich laten registreren*. Ik naar de post, waar onze kampleider zit. Hij zal vragen, wat het betekent. Uren op de post zitten wachten. Zonder antwoord terug. Overleggen met mijn vrinden. Kee 's avonds bij me: 'er is vergadering in mijn huis; ze geven je kamertje al weg....' In tweestrijd wat ik doen moet. In de circulaire staat, dat *ieder die ook*

maar één druppel Joods bloed in zijn aderen heeft, zich moet laten registreren. Ikzelf heb wel geen Joods bloed, maar mijn kinderen wel. Stel je voor, dat ze mijn kinderen wegvoeren en mij niet. Dus: of ik geef me op samen met de kinderen, of ik doe helemaal niets. De meesten van mijn vrienden raden: niets doen, ze komen er niet achter, de Jappen, ze kennen geen Joodse namen. Ja, dat is wel zo, maar we zitten toevallig in een kamp met Duitse vrouwen (getrouwd met Hollanders) en daar zijn onbetrouwbare bij. Die kunnen me verraden. – Vreselijke tweestrijd. Wat moet ik doen?

7 September 1944 Ik heb onze namen bij de hancho opgegeven. (Hancho is afdelingshoofd.) Zuster Engelberts troost me. Ze heeft van iemand van buiten gehoord, dat Holland al gauw bevrijd zal zijn. De Duitsers trekken al weg. Ongelooflijk haast. (Dit moet Dolle Dinsdag zijn geweest.)

21 september 1944 Lies heeft gehoord, dat alle Joden naar Tangerang zullen gaan. Dat wordt het Jodenkamp genoemd.

26 September 1944 Verhalen over Tangerang gehoord van Mevr. S. Heel erg. Getob erover. Elvire komt zeggen, dat ze van mevrouw v. Neuren (door de Jappen erkende kampleidster) heeft gehoord dat Kondo (de Jap die over de kampen gaat) over de lijst met Joden heeft gesproken, en dat ik erop sta. – Kee 's avonds: Doe alles om weer van die lijst af te komen, ga vooral niet naar Tangerang.

27 September 1944 Weer verhalen over Tangerang. Er is erge honger; het moet een hel zijn. Zuster Engelberts: Probeer er nog af te komen, misschien kan v. Neuren er nog iets aan doen. Naar mevr. v. Neuren: De lijst is al weg; u staat er op.

2 October 1944 Een meisje van het kantoor komt me zeggen: Gaat u vast pakken. U gaat weg! Schrik. Ik mag maar 2 koffers meenemen en wat handbagage.

1 November 1944 Nog steeds niets gehoord. Wachten maar. De 'roosjes' zijn gekomen in de Salembalaan. (Zo noemen we de vrouwen, die met Nippon-officieren willen samenleven tegen betere behuizing en goed eten). Daarom moest dus de Salembalaan ontruimd worden en zitten wij hier nog benauwder. In ons kamertje van 3 bij 3½ wonen en leven we nu met zijn zessen! Meer dan de bedden kunnen er niet in; we koken en eten in de buitenlucht, naast het huis.

4 November 1944 Jappen hebben overal bij ons vrouwen huisraad, kleedjes e.d. weggehaald voor de roosjes. Van mij een makkelijke rieten stoel. 't Kan me niks schelen. Ik ga toch weg. – We zijn aan het prikkeldraad gaan kijken naar die roosjes in de verte. Veel blonden erbij en een rooie. Ze dorsten niet naar ons te kijken.

28 November 1944 Bandoengse vrouwen aangekomen. Bij ons kon er geeneen meer bij. En ik maar wachten met mijn gepakte koffers.

December 1944 De buitencorveeën worden steeds zwaarder en zinlozer. Patjoelen in de brandende zon van 2–4 uur (patjoelen is spitten met een pikhouweel). Een tani (boer) houdt dan zelfs zijn vee binnen. Vandaag steeds fietsende Jap langs om te kijken of we wel werkten en geen hoed of doekje op het hoofd hadden tegen de zon (die slaat hij er dan af). De dagelijkse gotencorvees worden ook steeds erger, want er is geen materiaal meer, dus moet je wel je handen gebruiken. Telkens infecties.

4 December 1944 Nooit meer vlees. Alleen zo nu en dan pens en darmen. Vreselijk werk die slierten schoon te maken.

10 December 1944 Carla R. (Duitse, getrouwd met Hollander) komt me waarschuwen, dat de Judenfrage weer in de belangstelling staat. Die Duitsers weten het altijd het eerst. Overigens hoor ik nog niets.

15 December 1944 Gevraagd door Ds. Annie Went om met Kerstmis in de kerk (d.i. in de voorgalerij van het nonnenklooster) te zingen. Ja, als ik er nog ben. Eigenlijk ben ik te moe.

25 December 1944 **Kerstmis.** Toch gezongen met Annie v. H. aan het orgeltje tijdens de dienst van Ds. Went. Immanuel! – 's Avonds kerstdiner, bestaande uit 'appelmoes' (bittere kedondong) 'puree' (van oebi, zoete aardappel), 'wijn' (gegiste tape); en de 'kip' moest je erbij denken.

26 December 1944 Hoge koorts; koude rilling. Naar het Ziekenhuis gepikoeld. Het is wondroos in mijn been. Natuurlijk door straatgoot die heel diep is en die alleen schoon te maken is door erin te gaan staan. Doodziek en ellendig, overal pijn. – Plotseling Zuster E. om me te zeggen: Morgen gaat het transport naar Tangerang. Maar ik kan toch onmogelijk mee, zoals ik nu ben? Ja, je moet mee, Nippon is onvermurwbaar. Samen met de dokter is ze aan de poort geweest, om voor me te pleiten. Vergeefs. – Met slaappillen wat geslapen.

27 December 1944 Het transport is een dag uitgesteld. Nog hoge koorts en vuurrood been. Even op de brancard naar ons kamertje om nog iets te kunnen regelen. Iedereen is even hartelijk; de kinderen worden verzorgd; er wordt voor ons gepakt en nog eten klaargemaakt voor de reis. Annie v. H. vertelt dat ze met mijn koffers naar de poort moest en dat de Jappen er veel barang, vooral boeken uit hebben gegooid. De dagboekjes van de kinderen verscheurden ze voor haar ogen, de ellendelingen. Ik in tranen. – 's Avonds kwamen al mijn vrienden in het ziekenhuis afscheid nemen. Het leek wel een receptie zonder woorden, want ze mochten niets zeggen. Er waren er die huilden en allemaal dachten ze: die zie ik niet terug (zuster E. ook, vertelde ze me later).

28 December 1944 *Het transport van Joden en Vrijmetselaars van Kramat naar Tangerang.* Heel vroeg –– nog pikdonker – op brancard naar de poort. De kinderen stonden er al met rugzakken bepakt en beladen samen met de huisgenoten en nog verschillende vrienden. En ik lag daar maar met dat rode kloppende been op een kussen. Het was net of ik het zelf niet was. De kinderen werden met de overigen op de open vrachtauto geladen en ik mocht naast de Indon. chauffeur zitten. Op het station Manggarai werden we afgeladen en ik werd door de

Vrijmetselaar Endert gedragen en op het perron gelegd. De trein uit Bandoeng bracht de Bandoengse Joden. Kennissen die me zagen liggen, herkenden me niet. De treinreis was (als alle transporten) een verschrikking. Alle raampjes (d.w.z. houten schuifluiken) moesten dicht en dan rangeren maar, heen en terug, heen en terug in een verstikkende atmosfeer, uren lang. Pas om 4 uur 's middags arriveerden we in Tangerang (terwijl dat niet verder dan een half uur van Batavia ligt). Een kleine vrachtauto stond klaar voor de zieken; meest dysenterie-patiënten, meer dood dan levend. Ze kwamen waarschijnlijk van Bandoeng of verder. Ze spraken niet, deden niets dan overgeven de hele tocht tot de poort van de jeugdgevangenis Tangerang. Naast die wrakken voelde ik me alweer een hele piet en klom zelf – ondanks het verbod – met mijn rooie poot zo gauw mogelijk uit die pestilente auto en ging aan de poort op een stoepje zitten tot ze me kwamen halen en in het hospitaal op een vieze matras kwakten zonder kussens. Ik vroeg om een kussen, althans voor dat been. Was er niet. Rechts ontdekte ik een metgezellin van de vrachtauto, die maar gilde om de po. Links lag een jonge vrouw die me inlichtte over de wandluizen. Ruik maar, zei ze, amandellucht als je ze doodknijpt. 't Wemelde van die beesten. Na een paar uur werd me een stukje keihard zwart brood toegeworpen en wat thee rondgedeeld. Dat was het avondmaal – Ziezo, dacht ik, de hel van Tangerang. Inderdaad, hier was het Kramatkamp nog een hemel bij. – Ongerust over de kinderen. Waar zijn ze?

29 December 1944 Geen oog dicht gedaan. De hele nacht gekerm en gespuug van mijn rechterbuurvrouw en de zusters (geen beroeps) kunnen het niet aan. Er zijn er veel te weinig voor zo'n groot transport. Het gehuil gaat in een vreemde fluittoon over, die steeds zwakker wordt. Scherm om het bed. Stilte. – De vrouw is weggehaald. Een klok luidt. De doodsklok, zegt de zuster, dan moet het hele kamp een minuut stil zijn; ze wordt meteen begraven. – Eindelijk de kinderen. Riek A. had hun met alles geholpen; ze hadden in zaal 16 van de Jodenhan fijn geslapen op een plankier allemaal op een rij. Onze kolong is tegenover de deur. Ze hadden al veel vroe-

gere vrindjes gevonden. Ze vonden het wel leuk weer eens een ander kamp (han is afdeling).

30 December 1944 Het blijkt me, dat Tangerang geen Jodenkamp alleen is; er zijn ook andere groepen ondergebracht, een grote han met 'prominenten' en een met Soerabajanen e.a. Maar de Joden zitten wel in een aparte han, die de Jodenhan genoemd wordt. Goddank mag ik uit het ziekenhuis naar onze kolong, een donker somber hol, omdat er boven nog een etage met rijen vrouwen is. We liggen met zijn tachtigen in de zaal. Geen spoor van privacy meer, geen afscheidingen, noch op ons plankier, noch in de badkamer (rijen douches) noch in de latrines, die uit gaten naast elkaar in de grond bestaan. – Een volkomen andere sfeer in dit kamp. Kramat, een huizenwijk, was nog zo'n beetje een vervolg van vroeger thuis. Daar had je nog dezelfde normen van fatsoen, deftig- en dikdoenerij. Hier niet. Hier een ongegeneerdheid en openheid. Met recht, alles open en bloot!

31 December 1944 Ouwe tante Stien, beroemd om haar gein, is mijn buur. Kind, je bent zo mesjogge geweest om je als Jid op te geven, terwijl je 't niet eens bent, maar nou zal ik je wel vertellen hoe het hier toegaat. En dan vertelt ze. Kijk, zie je daar in die hoek, die ouwe, hou die in de gaten hoor, dat is een Irakse. Die kunnen bietsen, nou! En hier deze, dat is een heel lief mens, maar je zult wel merken, Mevrouw H. komt veel bij haar boven op de kolong. Helemaal kosjer is het niet, maar wat wil je, ze zitten al zo lang in een vrouwenkamp, nebbisch! Als de mannen weer terug zijn, is het over. Toevallig komt net Mevrouw H. aan en klimt het trapje op. Stien met een knipoogje: Wat heb ik je gezegd? 'Hirsch en Co.'.

Januari 1945 Eigenlijk is hier alles beter geregeld. Er zijn warempel schooltjes voor de kinderen. Ze zijn ook in werkploegen ingedeeld (vegen, wieden, enz.). En voor de vrouwen is de centrale keuken een grote verlichting van de huishoudelijke arbeid. In Kramat hadden we geen seconde rust; zelfs 's nachts niet door die zinloze 'nachtwachten'. Nu zijn we tenminste van het koken af. Het 'drum-halen' – carrier-corvee noemen ze dat hier – weegt er niet tegenop. Alleen is het maar een be-

droevend klein hapje dat we elk in ons pannetje opgeschept krijgen, een pollepel rijst en wat groente, meest kankoeng, het grofste soort spinazi, of taoge, alles even waterig. – De algemene corvees zijn gezamenlijk, niet han'sgewijs; de Joden zijn onder dit werk niet gescheiden. Samen spitten of wieden we elke middag een of twee uur in de tuin, samen maken maken we de renteng (latrines) schoon.

14 Februari 1945 Ruthje verontwaardigd terug van de werkploeg. Er wordt door een paar meisjes kennelijk laatdunkend over de Joden gesproken. Een had gezegd: Och, het is de Jodenhan maar. En als er iets fout gaat: Natuurlijk de Jodenhan weer, en dergelijke opmerkingen.

15 Februari 1945 Maar eens met de leidster van de meisjesploeg gaan praten. Haar reactie is: 'Dat vind ik heel dom van die meisjes om zulke dingen te zeggen.' Alleen maar om het te *zeggen*? Tante Stien 's avonds: 'Ja, nou zijn je kinderen van de mispoge, nou maken ze ook 's *risjes* mee!'

16 Februari 1945 Marijke en Anneruth zijn overgeplaatst naar een andere werkploeg met enkel Joodse meisjes. Ze zijn er blij om.

20 Maart 1945 Groot appel. Rede Nippon: we gaan op transport, het hele kamp. Waarheen? Weer pakken, pakken.

24/25 Maart 1945 Laatste nacht zonder bultzak (matras) en zonder klamboe op de harde grond. Geen oog dicht vanwege de muskieten.

25 Maart 1945 Eerst kilometers lopen met alle draagbare bagage naar het station, en dan weer de godganse dag in die snikhete trein. Gelukkig zijn in onze wagon (4de klas, twee lange banken overlangs) een paar luiken stuk, dus we kunnen uitkijken. We rijden zowaar langs het Tjidengkamp, zien de vrouwen en kinderen in de verte. Met donker pas in Batavia. Op open vrachtauto's over de zo bekende wegen. Even iets van de vrijheid gezien. – Aankomst in *Adek*, een koelieloods. Bij de ingang langdurige inspektie van de tassen. Hugo diepongelukkig, dat ze zijn nijptang inpikken. – Wie komen ons daar in Adek weer tegemoet? Waarachtig weer oude bekenden

uit Kramat. Die hebben intussen ook alweer een ander kamp meegemaakt. Enkele dagen na ons vertrek naar Tangerang zijn ook zij afgevoerd. Ons wordt in Han III – de Jodenhan – een stukje plankier toegewezen. In Han IV zitten grotendeels Irakkers en ook 'gewone' Joden. Han III en IV zijn dus de Jodenhans. Onze leefruimte is hier veel kleiner, maar 50 cm per persoon en dan in een hoek. Gesjouw met koffers en bultzakken. Een ongelooflijk gescharrel in ons hoekje.

30 Maart 1945 't Is hier niet zo somber als in Tangerang; geen bovenverdieping vlak boven ons hoofd, maar wel veel heter en benauwder. Het is een kleine zaal met maar 45 mensen. Weer allemaal anderen. Ik mis tante Stien met haar scherpe oogjes en rake opmerkingen.

April 1945 De scheiding tussen de Joodse en niet-Joodse hans is hier effectiever.

4 April 1945 Gerucht: de niet-Joden zullen weggaan, de Joden blijven. – De honger wordt nijpend; practisch iedereen heeft oedeem of pellagravlekken.

15 April 1945 We vervuilen totaal, want er is telkens geen water om te wassen. De renteng is onbeschrijfelijk smerig. De douches lopen niet. Mijn dikke enkels en benen doen me pijn met lopen. Maar dat heeft iedereen, en je moet toch corvee doen natuurlijk, anders vervuilen we helemaal. Dr. Damen gevraagd, wat het is. Hij antwoordt woordelijk: 'Het is een medisch wonder, dat jullie nog leven op 700 calorieën, en dan met al dat werk. Natuurlijk treden deficienties op, dat kan niet anders. U moet zo langzaam mogelijk werken; uw levenstempo is te snel.'

20 Mei 1945 Een groep Bandoengers aangekomen. Daar is Gré bij, mijn oude (Joodse) vriendin. Schor van het praten. Holland is vrij, zegt Gré. Ik kan het niet geloven. Heus, we luisterden altijd naar de BBC. – Phie is onherkenbaar; Nippon heeft haar een blauw oog geslagen, omdat ze in de trein een raampje open had willen schuiven om lucht te krijgen voor de zieken. Phie is verpleegster.

22 Juni 1945 Hugo ontdekt op zoek naar iets eetbaars pisangschillen in de vuilnisbakken van Han I en II. De Joden hebben geen pisangs gehad.

21 Juli 1945 Strafappel. De Irakkers hebben weer gegedèkt (ruilhandelen met Indonesiërs door de omheining van gedèk – soort hard riet – heen). Fantastisch wat die mensen nog binnensmokkelen. Toch is bij zaalinspectie van Han IV maar weinig gevonden. De Irakjoden hebben haast alles door de bilikwand die hen van de andere Joden van Han IV scheidt, naar die andere Jodenzaal gewerkt. Gré zei: 't Leek wel een kip die eieren legde, zo rolden de harde eieren door de wand. En toen waren ze nog boos dat we er wat van opgegeten hebben, terwijl *wij* het risico liepen. Bovendien krijgen we allemaal morgen voor straf geen eten.

22 Juli 1945 Inderdaad, we kregen vandaag geen eten. Doodstil met de kinderen op de kolong blijven liggen. Dat deden we allen, om geen energie te verbruiken. Het kamp leek wel uitgestorven.

27 Juli 1945 Iedereen schrijft recepten over of leest in kookboeken. Hoe is het mogelijk? Ik word al stapel als ik van gebakken uitjes hoor spreken. Maar gelukkig zijn er ook nog anderen die uit de werkelijkheid vluchten. Zo geniet ik van het clubje dat met Toos Eyken Hamlet leest. Dat geeft geen associaties met ons trieste heden.

31 Juli 1945 Weer strafappel op het Tengkoveld. We staan weer hansgewijs opgesteld, Han I, Han II, Han III (wij) en Han IV (Irak). Kiotské (in de houding), kéré (buigen), naoré (terug in de houding). Een zijden pyamabroek wordt op een stok omhooggehesen. Wie heeft deze broek aan het gedèk verkocht? Van wie is deze broek? Alles in blafferig Japans, vertaald door onze tolk en Jappenvriendin, Deetje H. Doodse stilte. Twee gebonden Heiho's (inheemse militairen van de bewaking) worden voorgeleid. Wie heeft met deze Heiho's willen ruilen? De Heiho's worden geslagen, tot bloedens toe. We moeten dit aanzien. Een van de twee jonge kerels houdt het niet meer uit blijkbaar; hij wordt langs

onze rijen geleid en zal zijn medeplichtige aanwijzen. Hij blijft staan bij een knap Iraks meisje en zegt nog: 'kassian, non Lies'. Non Lies wordt meteen gegrepen en naar de cachot gebracht. – Han I en II mogen nu terug naar de zalen; de Jodenhans niet; die moeten blijven staan, uren lang in de zengende zon. Waarom mogen wij van Han III ook niet terug? Voortdurend o-benige Jappen om ons heen om eventuele hoeden of zakdoeken met stokken van ons hoofd te slaan. Morgen weer zonnesteek natuurlijk. – De oude mevrouw de S. spreekt uit, wat we allemaal denken: waarom moeten wij blijven staan voor gedekken van de Irakkers, terwijl Han I en II naar de zalen mogen? Deetje hoort het en haalt Nippon erbij. Herhaalt u voor Nippon wat u vroeg. Het oude mens herhaalt haar vraag. Nippon geeft haar een slag met zijn stok boven op het hoofd; ze wordt bovenop een hoge zandhoop gesleept naast een pas gedolven loopgraaf. Daar moet ze blijven staan. Het wordt avond. Telkens kijken we stiekem om en zien de silhouet van het zielige figuurtje op die berg tegen de avondlucht. Opeens horen we een gil; mevrouw de S. krijgt een zenuwtoeval en wordt naar de zaal afgevoerd. Onze zaal; ze ligt vlakbij ons. Eindelijk mogen wij ook naar 'huis' naast het vreemd snikkende oudje.

11 Augustus 1945 Joodse jongetjes en meisjes mogen niet meer in de werkploegen. Joodse vrouwen mogen geen hancho meer zijn (dus ook niet van eigen han).

14 Augustus 1945 Joden moeten zich laten registreren. Nippon wenst een precieze opgave Joods of niet-Joods. Wat nou weer? Waarom? We zitten toch al apart? – Ze zeggen, dat de Joden zullen worden afgevoerd naar Borneo. Dat zou onze dood zijn. Nog een transport in de toestand waarin we nu zijn, kunnen we niet meer verdragen. We zijn òp van zenuwen en uitputting.

15 Augustus 1945 's Nachts niet kunnen slapen van de hongervisioenen. (Dat zijn beelden van lekker eten, waar je dan niet van loskomt.) Mevrouw X is verleden week gestorven, steeds maar prevelend: gebraden kip. Ik besef nu dat honger gek kan maken. – Saar komt laat op onze kolong en zegt: Sjolem, 't is vrede. Toe, schei

nou uit, we kennen die praatjes nu wel! — Wel was er vannacht tienmaal alarm.

16 Augustus 1945 Weer geruchten over transport. Eén hap meer rijst — dus elk twee lepels — maar morgen krijgen we dan niets, zegt men.

17 Augustus 1945 Ineens dubbele porties. Ongelooflijk! Er hangt wat in de lucht.

20 Augustus 1945 Op de pietenclub gehoord, dat de transportmeisjes ontslagen zijn en dat ze hebben moeten tekenen, dat ze dat werk 'vrijwillig' deden! (Pietenclub heette een zaaltje in het ziekenhuis, waar we telkens een zgn. luizenkap op het hoofd kregen; maar het ontsmettingsbad hielp niet veel in de grenzeloze vervuiling waarin we moesten leven).

21 Augustus 1945 De Jappen hebben vannacht hun papieren verbrand. De nachtwachtloopsters hebben het zelf gezien! Gré komt het héél vroeg aan onze kolong vertellen.

22 Augustus 1945 Opeens geen ochtendappel meer. We hoeven niet meer te groeten (d.w.z. buigen). Het lijkt wel een droom.

24 Augustus 1945 's Avonds het hele kamp bijeengeroepen. Niet meer hansgewijs maar allemaal tezamen, door elkaar, hoorden we van de Japanse kampcommandant, dat de Keizer Tenno Heika van Nippon zo edelmoedig was om een eind te maken aan het bloedvergieten; en dat het Nippon zo speet dat onze voeding en behuizing niet beter was geweest. Ze hadden het ons zo graag beter gegeven!....

Dan volgen dagen van gemeenschappelijke dankdiensten. En op 31 aug. vieren we Koninginnedag met 'n kinderoptocht en een gemeenschappelijk maal. Het ghetto is opgeheven.

Hebben de Joden onder Japanse bezetting méér geleden dan de niet-Joden? Och, wie de afloop weet, zegt: nee.

Maar de Joden die hun duizendjarige geschiedenis kenden, die het lot van hun rasgenoten in Europa onder Hitler wisten of konden raden, waren er in één opzicht erger aan toe dan hun niet-Joodse medegevangenen. Vanaf het ogenblik, dat zij *apart* gezet werden, waren zij — net als die in Holland de ster moesten dragen — *getekenden*.

Clarissa Jacobi

GELD VOOR IDUTYWA

Het grote hoofdpostkantoor dat in het centrum van de stad is gelegen heeft veel loketten: loketten voor blanken en loketten voor niet-blanken. In de kleinere postkantoren, in de buitenwijken en op het platteland, is het anders gesteld. Daar staan de postbeambten achter een lange toonbank, die van boven met een hekwerk van koperen spijlen is afgesloten. Een gesprek met de beambte achter de toonbank – door de spijlen – doet daardoor enigszins denken aan het bezoekuur in de gevangenis. Het voorste gedeelte van deze kleinere postkantoren is in twee afdelingen verdeeld door een houten schutting of een stenen muur die doorloopt tot de toonbank. De linker afdeling is voor blanken, de rechter afdeling voor niet-blanken bestemd. Er zijn ook twee aparte ingangen waarop op nette bordjes 'Net Blankes' en 'Nie-Blankes' staat geschreven. Als het niet druk is in het postkantoor helpt dezelfde beambte achter de toonbank beurtelings de blanken en de niet-blanken: kleurlingen, negers en Indiërs. Is het druk dan heeft hij een helper.

Ik ging naar het postkantoor in de buitenwijk waar ik woonde om een brief te laten wegen. Terwijl ik de benodigde postzegels kocht en op m'n brief plakte, luisterde ik naar een woordenwisseling tussen de assistent-postbeambte en een Bantoevrouw aan de andere kant van de scheidingsmuur in de voor 'Nie-Blankes' bestemde afdeling.

Vanaf de plek waar ik stond kon ik de beambte zien, een blonde jongen van een jaar of achttien met een rood, puisterig gezicht. De Bantoevrouw was onzichtbaar. Een donkere, fluwelen stem uit het serail van de niet-blanke afdeling. Ik hoorde haar zeggen dat ze tien pond – ongeveer honderd gulden – telegrafisch wilde verzenden naar Idutywa, een dorp aan de hoofdweg tussen Oost-Londen en Umtata, in de Transkei. De beambte schoof haar een formulier toe om in te vullen.

'Eh, master, kunt u het niet even voor mij invullen?' vroeg de vrouw beleefd. 'Ik weet niet hoe ik het moet invullen.'

'Dan moet je het formulier maar mee naar huis nemen en vragen of iemand je wil helpen', zei de jongen stug.

'Maar de mevrouw waarvoor ik werk komt pas tegen zes uur thuis en dan is het postkantoor gesloten', antwoordde de Bantoevrouw op klagende toon.

'Dan breng je het papier morgen maar terug', zei de jongen, die wat leeftijd betreft waarschijnlijk best haar zoon had kunnen zijn.

Maar er was haast bij het geld dat naar Idutywa moest. Misschien moest het dienen om een boete of lang achterstallige belasting te betalen. Misschien was het dringend benodigd voor de begrafenis van een ondervoed kind of een van honger en ouderdom verschrompelde moeder. Het kon ook voor de Abeketwa-dansen zijn, want het was augustus, of lobola, geld om een vrouw te kopen voor een zoon. Misschien was het reisgeld of zo maar dood gewoon geld om eten te kopen.

'Eh, master, kunt u het niet even vlug voor mij invullen?' bedelde de vrouw nogmaals met een van wanhoop hese stem.

'Ik heb het te druk', zei de jongen stuurs. 'Kijk maar eens naar de rij mensen die achter je staat. Ik heb geen tijd om iedereen's formulieren in te vullen. Ik wil het wel voor je doen maar dan moet je wachten totdat ik iedereen heb geholpen.'

'Maar er komen steeds weer nieuwe mensen binnen", zei de vrouw vertwijfeld. 'Ik heb geen tijd om zolang te wachten. Straks komen de kinderen van mijn mevrouw uit school en dan moet ik thuis zijn. Please master, help mij toch!'

'Ik kan er echt niets aan doen', antwoordde de jongen schouderophalend, half tegen de vrouw en half tegen de ongeduldig wordende rij wachtende mensen en hij begon de volgende klant te helpen.

Ik boog mij voorover totdat mijn hoofd het koperen traliewerk aanraakte en gluurde nieuwsgierig door de spleet – een handbrede opening – tussen de toonbank en de scheidingsmuur. De jongen hielp nu een dikke Indische vrouw in een geel zijden sari met gouden biezen. De Bantoevrouw

stond nog – terzijde geschoven – voor de toonbank. Het was een gezette vrouw van middelbare leeftijd met een slonzig schortje voor en rode, afgetrapte pantoffels. Vilten pantoffels met verwelkte rozetten. In haar ene hand hield zij twee biljetten van vijf pond, een enveloppe waarop een adres stond geschreven en een groezelige, dichtgeknoopte zakdoek. Met haar vrije hand klampte zij zich krampachtig aan de toonbank vast als een drenkeling aan een reddingsboei. Ze was zichtbaar overstuur. Haar donkere huidskleur had een vaal-grauwe tint van ellende en zij beefde over haar gehele lichaam.

'Misschien kan ik het even voor haar invullen!' riep ik vanuit de blanke afdeling naar de jonge postbeambte. Er viel een plotselinge stilte over het geroezemoes van het postkantoor. De jongen keek met opgetrokken wenkbrauwen naar zijn superieur die in de blanke afdeling bediende. Deze knikte – bijna onmerkbaar – met zijn hoofd. De jongen stak mij een formulier toe door de tralies. Ik drukte mijn gezicht tegen de spleet tussen toonbank en scheidingsmuur en riep de Bantoevrouw. Zij kwam naar de spleet toe en leunde met haar hoofd tegen het traliewerk. Haar witte hoofddoek had een bont patroon van kruisjes, ankertjes en hartjes: geloof, hoop en liefde.

'Ik zal het wel even voor je invullen', zei ik. 'Zeg me maar waar het geld naar toe moet.'

De vrouw schoof zwijgend de enveloppe met het adres erop door de spleet naar mij toe. Ik kon het niet goed lezen. Het was het beverige handschrift van een oud mens. Iemand die niet vaak schrijft. Het deed mij denken aan het krabbelige handschrift van mijn lang geleden gestorven grootmoeder waarvan ik nog een exemplaar bezat in mijn poëziealbum. 'Lieve Kleindochter, Het is wijnich van waarde hetgeen ik U bied: Pluk rozen op aarde en vergeet mij niet'. Ik zei tegen de vrouw dat ik het adres niet kon lezen en zij spelde het moeizaam voor mij, letter voor letter. Verder moest ik alleen nog even de afzender invullen en het te verzenden bedrag. Het geheel nam niet meer tijd in beslag dan een minuut of twee.

'Is het zo in orde?' vroeg ik aan de beambte en overhandigde hem het formulier.

'Yes, that's okay', zei hij grimmig en tegen de vrouw:

'Dat is dan vijftig cent.'

Ze gaf hem de twee bankbiljetten van vijf pond, waarschijnlijk haar maandelijkse salaris, en haalde vijftig cent te voorschijn uit haar vuile zakdoek.

Ik borg mijn vulpen weg in mijn tas en ging door de uitgang voor 'Net Blankes' naar buiten. De Bantoevrouw kwam tegelijkertijd uit de deur voor 'Nie-Blankes' en wij ontmoetten elkaar op het trottoir van de drukke winkelstraat.

'Dank u wel, Madam', zei de vrouw tegen mij, maar ze glimlachte er niet bij. Haar gelaatstrekken waren dierlijk verwrongen als leed zij hevige pijn; in haar donkere ogen gloeide ontvlambaar de haat. Zij zag eruit alsof zij het liefst het postkantoor in brand zou willen steken; of een school; of een kliniek; of een kerk....

Mijn kleine vriendendienst bezat niet meer het vermogen om het steeds groter wordende ravijn tussen onze twee werelden te overbruggen.

Kaapstad, 1965.

A. J. Koejemans

DE JONGE DAVID

Zomer 1899

David Wijnkoop was bezig zijn koffer te pakken. Met korte, nerveuze passen liep hij heen en weer in zijn studeerkamer, in de nok van het huis, dat groot en vierkant, met zwarte gevel en hoge buitenstoep vooraan stond op de Nieuwe Prinsengracht.

Als je naar buiten keek zag je door het groen gordijn der bomen de glinstering van de Amstel, het druk bewegen van de schepen, logge beurtvaarders en driftige, brede havenstoombootjes, hoorde je ook het durend rumoer van laden en lossen, het denderen van de sleperskarren met hun sterke Belse paarden. Vlakbij strekten zich de smalle dammen

van de sluis met hun gele hekken en stakerige windassen, en verderop, verder dan de boogbruggen aan de overkant van het brede water en over het gewemel van de kluiten oude huizen heen, flonkerde het glazen dak van het Paleis van Volksvlijt. Aan de overzijde van de gracht viel zonlicht op de gevels; het was er stil en slechts een flauw gerucht woei aan uit de wriemelende Jodenwijk, waar handel en negotie, diamantslijperijen en synagogen, tergende armoede en verrotting, felle revolutionaire sentimenten en stok-oud conservatisme zich samenschoven in het hart van Amsterdam — de wijk van het verstrooide volk van God, welks zieleherder Davids vader was.

Hier, op de grens tussen het proletarische en het Joodse Amsterdam, achter vensters, die uitzicht boden op beiden, woonde hij. Maar de jonge David Wijnkoop begreep het zó niet meer; hij was bezig, andere grenzen te trekken — grenzen, die dwars zouden lopen door de oude afscheidingen heen, dwars door de Jehoediem en dwars door de Gojiem, scheidende de niet-bezitters van de bezitters, de armen van de rijken, de uitgebuiten van de uitbuiters. Het ras kwam pas op het tweede, het derde plan.

Er was een vreemde onrust in hem. 'Het lijkt waarempel wel of je reiskoorts hebt', had Rosalie hem geplaagd. Hij had erom gelachen, en plotseling baldadig, zijn jongste zuster nagezeten door het hele huis, tot moeder Milia tussenbei gekomen was en aan de 'herrie' een einde had gecommandeerd. Met twee, drie treden tegelijk was hij naar boven gestoven en, energiek, begonnen zich voor de reis gereed te maken. Maar het vlotte niet. Zijn gedachten dwaalden telkens af. Hij betrapte zich erop, dat hij hardop sprak en de arm, betógende, bewoog.

Hij streek zich door het stugge, zwarte haar. 'Je stelt je aan, alsof je voor het eerst naar Londen gaat!' spotte hij. En toch had hij op z'n vierde jaar de grote reis al gemaakt en daarna — hoevele malen! Om er de tel bij kwijt te raken. Het Londense bezoek was bijna iedere zomer de beloning geweest voor een jaar succesvol werken op het Gym; een bron van lafenis voor lijf en geest. Hij had er Shakespeare ontdekt en.... tja, dan was er die keer, dat Grootpapa hem buiten de deur had gezet.... Dat was nu vier jaar geleden, toen hij het eindexamen van 't Gym achter de rug

had. David Wijnkoop grinnikte bij de herinnering.

Goeie, oude Grootvader! Maar het was schandalig, zoals zijn tweede vrouw tante Girtie – de jongste zuster van zijn moeder – behandelde, on-ver-dra-ge-lijk! Hij had 'Aunt' (zo noemden de kinderen haar, koppig haar het vertrouwelijker 'moeder' weigerend) toen eens flink de waarheid gezegd. Er was een heftige scène gevolgd. Hij was altijd heftig, onberedeneerd heftig soms, als hij het met iemand aan de stok kreeg.

'Mijn huis uit!' had Aunt geraasd en Grootpapa had onverbiddelijk hem de deur gewezen. In een hansom was hij naar de zuster van zijn vader gereden, die aan een ander eind van Londen woonde. Girtie stond, met beschreide ogen voor het raam en zwaaide met haar zakdoekje. Ze hadden elkaar de dagen daarna nog vaak ontmoet, in het geheim, waarbij Rosalie als postillon fungeerde. Samen hadden zij lange wandelingen door Londen gemaakt. Een echte samenzwering was het geweest, waar Aunt niets van wist. Hij had met Girtie de schoonheid gezocht van Westminster Abbey en St. Paul's Cathedral en er met haar over getwist: Het indrukwekkende van de Abbey gaat verloren, had hij beweerd, door de Gothische zuilen, die haar in een aantal al te kleine, al te hoge ruimten verdelen. En St. Paul's? Een door restauratie mismaakte moskee. Even krijg je het gevoel van iets plechtigs, groots, verhevens, maar spoedig is het voorbij. Hol, leeg, oneerlijk....! Girtie had gelachen om zijn gedecideerde meningen. Ze was maar een paar jaar ouder dan hij en vaak genoeg had men hen, zo samen, voor een verloofd stelletje gehouden.

Sindsdien was het met het logeren bij Grootpapa afgelopen. Hij ging nu weer naar het fantastische huishouden van vader's zuster, die in haar grote woning leefde alsof ze haar eigen huishoudster was, en haar man – de tweede of derde al – lieve hemel, een alchimist, die de steen der wijzen zocht!

De jonge Wijnkoop bleef een ogenblik, met een overhemd in de handen, staan. Hij grinnikte nog eens en haalde met een schokje de schouders op. Onverschillig smeet hij het hemd in de gapende koffer. Hoofdzaak was, dat hij een pied-à-terre had.

Dit keer zouden er geen wandelingen met Girtie zijn. Het

zou een tijd van hard werken worden. 'n Vast idee had hij in z'n kop: het Britse museum, de Bibliotheek.... Daar had Marx gezeten, over zijn studies gebogen, Engels. Nu zou ook hij tot de bron gaan, werken, waar zij gewerkt hadden, leven, waar zij hadden geleefd. Hij had er lang genoeg omheen gedraaid. Hij moest nu tot de kern doordringen. Een paar maanden intense, wetenschappelijke studie. Je kwam er hier, in de heftige strijd der meningen, niet toe. Hier was téveel een warwinkel: revolutionairen en parlementairen, liberalen en radicalen, anarchisten en utopisten — waar was het grote beginsel, het gesloten, logische inspirerende, waaruit men leven kon?

Eindeloos waren de gesprekken erover geweest met Bernard Faddegon, de lange, verstrooide, taalgeleerde vriend, met van der Hoogt op z'n zolderkamertje in de Koepelkerk, waar z'n vader koster was — tja, het eerwaardige kerkje galmde dan van goddeloze dingen — op de verre wandelingen met van Epen en met Daan de Lange, de jeugdmakker van het Gym. Heftig de disputen in Jacob van Maerlant. Belangwekkend de lezingen van Gorter, Wibaut, van der Goes vooral, voor het S.L.[1])

Wijnkoop maakte een ongeduldig gebaar. Hij verwierp dit alles niet. Het had hem op het spoor van de waarheid gebracht. Het had hem geleerd, zijn meningen al scherper te formuleren. Maar het bevredigde hem niet. Het raakte niet het hart.

Troelstra, dat was iets anders. In het koortsgloeien der kinderziekten van het Socialisme leek Troelstra's woord de milde medicijn van de genezing; het scheen de opening te maken, waaruit gezonde groei naar buiten treden kon. Redelijkheid en idealisme, en welk een zekerheid van weten, schenen hier samen te smelten tot een sterk geheel. 'IJzeren gedachten van scherpe logica, gegoten in de schone vormen, die je zo rustig helder laten uitdenken, die je niet moe maken, maar noden en nopen om voort te gaan, al maar voort tot aan 't eind, waar hij je hebben wil, aan het voldoeninggevende, eindelijke punt, dat je in de verte al

---

[1]) S.L.: Het in 1897 opgerichte 'Socialistische Leesgezelschap', dat soc. dem. lectuur verspreidde en tal van bekende socialisten voor de studenten deed optreden.

ziet staan, dat je door de heldere schittering al toelacht, dat je rustig-maar-zeker tot zich trekt, zodat je gaan móet, of je moest al die sterke denkingen verbreken, je uitrukken uit die machtige drang'.

Zo had hij, een beetje à la van Deyssel, die hij vereerde, in zijn dagboek geschreven, toen hij *Woorden van Vrouwen* gelezen had. Maar er was méér. Van Troelstra hield hij niet alleen om de schone, dwingend-logische taal alleen. Zijn daden. Dat was het! Daarin school het verschil met de anderen, die altijd praatten, immer kletsten over vraagstukken, begrippen, toestanden, vermoeiend en dadenloos.

Doen.

Daarover liep ook het eeuwige twistgesprek met de studiemakkers, in Jacob van Maerlant, in de Amsterdamse Studenten Vereniging, in de Debatingclub.

Doen.

Neem bijvoorbeeld het eerste jaar, dat hij op de universiteit kwam. Iedereen kankerde over de colleges. Daar had je die sukkel van een Te Winkel, voor wie dominee Laurillard de dichter par excellence was — in 1895! Vijftien jaar na Kloos en van Deyssel en de hele bent van de *Nieuwe Gids!* Daar had je Rogge, met z'n oer-conservatieve ideeën over de geschiedenis en met z'n socialistenhaat. Maar wie deed er iets tegen? Langer dan een jaar had het geduurd, tot hij de anderen zover had gekregen, dat zij met hem de faculteitsvereniging Jacob van Maerlant oprichtten, waar ze de suffige colleges eens onder handen konden nemen. De proffen zaten er bij met zure gezichten. Ze hadden hem tegengewerkt, wat ze konden. Het hinderde niet. Hij had doorgezet.

Doen. Volhouden. Die eigenschap had hij vast van zijn moeder meegekregen, kleine, trotse feeks die zij was.

Dat bewonderde hij ook in Troelstra. Het voorbeeld trok hem machtig aan. Opkomen voor de armen en verdrukten, strijden voor een wereld zonder armen en verdrukten. Hoe had Troelstra het ook weer gezegd? 'Achter de zwart rokende schoorstenen der fabrieken, waaruit de magere, morsige gedaanten der werkers 's avonds spookachtig te voorschijn komen, zien wij oprijzen de glorie van een nieuwe morgen, die een samenwerkende gemeenschap van mensen bestralen zal'.

En dan die prachtige woorden aan het slot: 'Boven het zuchten en roepen, het klagen en juichen der om recht worstelende vrouwen uit, horen wij de aanzwellende tonen van de machtige koren der toekomst, de bevrijding der mensheid uit boeien van stoffelijke en geestelijke onderdrukking bezingende, hemelbestormende jubelzangen aanheffende over de val van de Mammon en de aanvang der menswording van het proletariaat'.

Worstelen om recht — dat wilde de jonge David Wijnkoop ook. Zijn vader — de kleine, grijzende man beneden in het smalle werkvertrek, aan zijn hoge lessenaar stáánde schrijvend temidden van eerbiedwaardige Hebreeuwse folianten en heel moderne boeken over literatuur en mathematica — zijn vader had het onrecht gekend en gedragen. Zijn leven was vergald door de voortdurende strijd met Dünner, de Opperrabbijn, die hem èn om zijn liberale gedachten èn om zijn 'wereldse' wijsheid verfoeide; die niet verdragen kon, dat hij de hulp aan de armen verkoos boven het gevlei der rijken, wier aanbidding van de Mammon het zuivere Joodse leven bezoedelde.

En toch was het niet dit onrecht, waar het op aankwam, ook al smartte het nog zo diep. Niet om een enkel individu ging het, maar om de grote massa der verdrukten. Dat had hij uit Troelstra's boekje begrepen. Hij had het gelezen toen hij zich tot over de oren in de 'Vrouwenkwestie' begraven had. Eigenlijk was het maar toeval geweest, dat hij daarin verzeild was geraakt. Het was zijn beurt om voor Maerlant een inleiding te houden en hij liep al dagenlang te piekeren over een geschikt onderwerp. Hij had vriend Faddegon zijn nood geklaagd. 'Maak eens wat over het Moederrecht' had deze, ietwat weifelend, gezegd. Toen was hij komen aandragen met het boek van Bernheim over de historische methode [1]). Faddegon had het boek gebruikt bij zijn historische taalstudies; Bernheim had de taal voor geschiedkundige onderzoekingen te hulp geroepen. Eén passage had Faddegon in het bijzonder op het denkbeeld van het Moederrecht gebracht; een passage, waarin de

---

[1]) Dr. Ernst Bernheim — **Lehrbuch der historischen Methode.** Leipzig 1894.

schrijver zijn twijfel uitdrukte aan de juistheid van de Marxistische opvattingen daaromtrent. Het Moederrecht zou door de Marxisten achteraf pasklaar zijn gemaakt als 'schakel' tussen de natuurtoestand en de door economische voorwaarden beheerste maatschappelijke toestand. 'Eine einzige Seite menschlicher Betaetigung, die materiell oekonomische, wird als der Faktor dargestellt von dem als Grundursache die sogenannte Entwicklung bewirkt werden soll, derselbe grobe Denkfehler an dem der Materialismus ueberhaupt leidet, indem er eine conditio sine qua non, die materielle Seite der Welt, als causa efficiens ansieht'. Zo had Bernheim geschreven.

De stelling had Wijnkoop geprikkeld. Van Eeden, die hij eens met hart en ziel had aangehangen, had het ook steeds over de 'denkfout' van het Marxisme gehad. Maar is de zogenaamde materialistische historiebeschouwing der sociaal-democratie wel materialisme? Kan er bij de sociaal-democratische geschiedbeschouwing werkelijk nog sprake zijn van een tegenstelling van wetenschappelijk en stoffelijk belang?

Driftig had hij die vragen opgeschreven, met hartstochtelijke ijver gezocht naar een antwoord. En wat als een wetenschappelijk spel, een historisch-letterkundige oefening was begonnen, werd al voortwerkend leven-beslissende ernst. Het was een bevrijding geworden uit de onzekerheid, die hem al maandenlang bevangen had. Was het niet zó geweest, dat hij zijn revolutionaire neigingen had trachten te bevredigen vóóral door de literatuur, en waren de heet-gekoesterde idealen der bewonderde Tachtigers niet verpulverd, als brosse bouwsels bezweken voor de nieuwe, socialistische kritiek? Wat was er nog houdbaar nu het eens zo zekere weten wankelde? Hij had toen het liefst heel de studie eraan gegeven, en de daad was ook hier de gedachte snel gevolgd: hij had geadverteerd in Engelse bladen, hij had relaties van zijn vader in Amerika gepolst over een mogelijke overkomst naar de Verenigde Staten — zo maar, op goed geluk; hij had gesolliciteerd naar een leraarsbaantje in Newcastle, hij had een Hebraicus, vriend van papa in Bombay, om hulp gevraagd in de nood. Het had hem niet kunnen schelen hoe of waar. Het muffe, enge, kleinburgerlijke Holland scheen opeens het beste in hem te

verstikken. Hij moest eruit, op stel en sprong.

Toch had hem toen een wetenschappelijke loopbaan — maar een actieve, geen bespiegelende — nog de enige mogelijkheid voor zijn verdere leven geschenen. Een baan in een boekhandel, in een bibliotheek: zo had het precies in de advertenties gestaan. Hij had ook bij het Britse Museum gesolliciteerd. Hij ging er nu heen, maar het doel was geheel anders geworden!

De studie over het Moederrecht had het 'm gedaan. Zij had hem bij Cunow en Kautsky gebracht, bij Bebel, zij had hem de schitterende journalistiek van Mehring leren kennen. En terwijl hij las, excerpten maakte, in fijn kriebelschrift bladzijde na bladzijde vulde met notities, steeds verder doordrong in zijn onderwerp en langzamerhand in kristallen klaarheid de verten zich openden, waarheen de logica der feiten hem drong, waren herinneringen in hem opgerezen als scherpe beelden:

....de zachte stem van zijn vader, die, het hoofd eerbiedig bedekt, na de sabbath-dis uit zijn geliefde kleine profeten leest: 'Omdat zij een rechtschapen man om een geldstuk verkopen, een arme om een paar schoenen, zij, die de geringen op het hoofd treden, de behoeftigen op zijde dringen.... te pand genomen klederen spreiden zij uit naast elk altaar, en wijn van in de boete geslagenen drinken zij in de godshuizen.... Daarom zal de Heer het ongeluk van hen niet afwenden"....

....Eén-Meivergadering in Plancius, vlak bij het oude huis in de Plantage-Middenlaan, waar zij toen woonden. De buurt wemelt van gehelmde agenten en achter de ramen zitten de verschrikte burgers, want Domela Nieuwenhuis spreekt. De arbeiders echter gaan in hun lompige plunje naar binnen, met vastberaden tred en opgeheven hoofd, als moeten ze een heilig werk vervullen....

....een klas van 't Gym, die zoemt van drukke jongensstemmen, en onder de bank, op z'n knieën, ligt Multatuli's Vorstenschool: 'De liberalen — wat gaven zij het volk dat hen gelooft? Een onbesuisd verlangen naar iets beters, maar 't middel niet, dat tot het be'tre leidt"....

....de smart-trek om vaders mond, als hij, aarzelend eerst, maar dan al flinker, het hoge woord gesproken heeft: 'Uw God, der vaderen God, kan ik niet meer aanvaarden".

. . . . het stille laantje in Artis, waar hij, spijbelend van de school, de *Nieuwe Gids* verslindt, die hem dronken maakt met de dreun van nieuwe woorden. . . .

. . . . de Magere Brug, en daarover een stoet van zingende juichende diamant-arbeiders, duizenden, Joden en Christenen naast elkaar, samen stakend voor beter loon. . . .

. . . . de indrukwekkende kop van Wilhelm Liebknecht, oprijzend vanachter de katheder, nadat van der Goes hem bij de Amsterdamse studenten heeft ingeleid. . . .

De beelden versmolten in de gloed der universiteitsjaren. Daar had de sterke dadendrang hem geheel overmeesterd. In de discussie met zijn makkers had hij er de slechte, op macht beluste, maar dadenrijke Macbeth verkozen boven de altijd weifelende, aarzelende, pratende, maar niet doende Hamlet, het idool der anderen.

Doen:

Doodernstige, eigenwijze Ingezonden Stukken schrijven aan het *Handelsblad*, over Hoger Onderwijs, over de Chinese kwestie zelfs.

Fel reageren op Louis Couperus' laatste boek, dat niet meer het dadenrijke kent van *Majesteit*, maar de onmogelijke ondergang van een Illusie ten troon verheft.

Met Zuid-Afrikaanse geleerden corresponderen over spellingsvragen, als kampioen voor het behoud van Nederlands taalgebied.

Niet ethisch kletsen, maar vegetariër worden.

Niet over Socialisme zwammen, maar het van Eeden nazeggen: 'Er moet gehandeld worden, honderd mislukkingen zijn beter dan niets doen en geen schatten zijn verspild, die besteed worden aan pogingen tot herstel van onrecht'. Van Eeden had zijn plan tot het oprichten van Rijkshoeven, hij bouwde zijn 'Walden'. Hij. Wijnkoop, was erbij. 'Ga je op blote voeten lopen?' had moeder Milia ontsteld uitgeroepen. Wat deed het ertoe?

Handelen moest men.

Handelen tegen het Russische Tsarisme, dat het vrije denken in de hele wereld bedreigde. Wat waren ze in Maerlant tekeer gegaan, toen hij het zo onverbloemd had gezegd: 'Neen, niet zult ge denken, indien Ruslands wil wet is. Gij zult niet vrij denken en zeggen en doen, wanneer die noodlottige, geheimzinnige Russenmacht ook tot hier

doorgeslopen is. Dan zult ge stilzitten en zwijgen en versuffen'.

Het klonk hem nu afschuwelijk rethorisch in de oren. Hij had gesproken, alsof de Tsaar zijn persoonlijke vijand was. Een overdreven lofzang op Engeland had hij eraan toegevoegd, zoals hij vroeger al voor *Vragen des Tijds* een artikel had geschreven, waarin hij Koningin Victoria de les gelezen had over de beste politiek van Albion: Laat ieder land vrij in handelen, maar handelt samen tegen de Tsaar.

Wat een pedanterie! bespotte hij nu zichzelf. Maar zo was hij. Hij kon de meningen, die hij zich gevormd had, niet voor zich houden, langzaam bezinkend. Hij moest ze onmiddellijk uitdragen, verdedigen, stand laten houden tegenover de opvattingen van anderen, hun sterkte beproeven in de strijd.

En wat waren ze wankel gebleken, toen de grote stormloop der machtige gedachten van Kautsky en Bebel, van Mehring en Engels begon! Een half jaar had hij met hen geworsteld, Bernheim's twijfel triomfantelijk overwinnend. Mehring vooral hamerde voortdurend op de volkomen ontoereikendheid van het beperkte wetenschappelijke materialisme, om op maatschappelijk gebied mee te praten. De 'denkfout' zit niet bij de Marxisten, maar bij diegenen, die het historische met het natuur-wetenschappelijke materialisme verwisselen. 'Hoe krachtiger de revolutionaire arbeidersbeweging en met haar het proletarische materialisme zich ontwikkelde, des te meer floot het van de aanvang af al teringachtige schepsel van het kleinburgerlijke materialisme op het laatste gaatje'. Dat was Mehrings zegevierende conclusie. Zij openbaarde waar het op aan kwam: dat het bewustzijn van de mens in de maatschappij in laatste instantie bepaald wordt door de plaats, die hij in de met elkaar strijdende klassen inneemt.

Het was het antwoord op de vragen, die hij aan het begin van zijn studie had opgeschreven. Al wat er jarenlang in hem geleefd en gewoeld had, begon nu eindelijk gestalte te krijgen. Er waren intussen op zijn sollicitatie-brieven afwijzende antwoorden binnengekomen. Het had hem niets meer kunnen schelen. Het kwam nu op andere daden aan. De daad van het proletariaat, dat gewekt moest worden uit zijn verdoving. De daad, geboren uit het zekere weten van

het klasse-bewustzijn. De daad waarover het boekje van Troelstra sprak.

Sprak? Of streed? Troelstra vocht. Hij had zijn gehele persoon in de waagschaal geworpen van het Recht: de zaak der Hoogerhuizen. Wijnkoop had niet alleen elke regel erover gelezen, fel had hij ook meegeleefd met de campagne voor de bevrijding der drie onschuldig veroordeelde broeders. Met welk een kracht van overtuiging was Troelstra in de Tweede Kamer opgetornd tegen het Onrecht, door een vooringenomen rechtbank begaan. Verpletterd had hij zijn tegenstanders; hij had minister Cort van der Linden, de armzalige figuur, in een hoek gedreven, waar hij kleintjes ineenschrompelde en schichtig dekking zocht achter ambtelijke formaliteiten. Dat was strijden, dat was leven, dat was dóen!

David Wijnkoop was aan zijn schrijftafel gaan zitten. Nerveus trommelden zijn vingers op het tafelblad.

Morgen in Londen.

Het moest de besliste wending worden, de breuk met het milieu, waarin hij tot nu toe had verkeerd. De weg zag hij nu duidelijk voor zich. Marx. Engels. Hen leren kénnen, dóór en dóór. En dan: rechten studeren. En dan....

'Ik wil een socialistisch jurist-literator worden', had hij zo pas tegen Faddegon gezegd en deze had het beaamd: 'Er is voor jou geen betere keus'.

Het zeggen, èn het doen. Hij had meteen een begin gemaakt, een onherroepelijk begin. Het materiaal, dat hij voor zijn studie over het Moederrecht had verzameld, had hij verwerkt tot een artikel voor het jonge socialistische maandblad *De Nieuwe Tijd*. De klad van het begeleidende briefje zwierf nog op zijn lessenaar:

> „Ik bied u nevensgaand Overzicht van de Voor-historische ontwikkeling der samenleving van horde door metrokratie tot staat voor 't Sociaal-Demokratisch Maandschrift ter plaatsing.
> Ik heb 't opstel ondertekend E. Rast[1]), onder welke naam

[1]) Afgeleid van het Grieks: **Erast**ies Oinonie, een poging tot vertaling van zijn naam in deze klassieke taal. Wie 'R.R.' is, van wie Wijnkoop zich in dit schrijven een vriend noemt, was voor schrijver dezes niet meer na te gaan.

ik het gaarne gepubliceerd zag. Zoover ik weet, en ik heb o.a. 't adresboek van Amsterdam erop nageslagen, bestaat er geen persoon van de naam „Rast" en kan dat dus geen bezwaar zijn. De reden van m'n anoniemiteit is dat ik vooreerst bij openlijke belijding van dergelijke theorieën bij mijn examens en professoren groot nadeel zou ondervinden, en ik me volstrekt nog niet zelfstandig genoeg voel om dergelijke tegenwerking te kunnen lijden. Van „R.R." ben ik een vriend.
Mijn naam is

David J. Wijnkoop.

De jonge David bleef, met het afschrift in zijn handen, een ogenblik turen in de verte. Dat was nu ruim drie maanden geleden. Sindsdien had hij zijn candidaats-examen in de Nederlandse letteren gedaan. Maar niet dit geslaagde examen, deze brief had een streep getrokken tussen het verleden en het heden. Het was zijn eerste, openhartige bekentenis voor de Sociaal-Democratie — een partijkiezen, in der ideeën strijd, vóór het Marxisme.

Het artikel was nog niet geplaatst. Misschien zouden ze het in het geheel niet afdrukken: de onbekende heer Rast tussen Henriëtte Roland Holst en Herman Gorter en Frank van der Goes. 't Deed er niet toe. Het geschrevene was al niet meer het voornaamste, de publicatie ervan nog minder. Hij had, voor zichzelf, zijn gedachten op nieuwe wijze geordend, ze eindelijk in wetenschappelijke, socialistische slagorde geschaard. Straks zouden ze opmarcheren, ook tegen zijn eigen 'schwaermend' verleden.

Hij las het kladje nog eens over:

Anoniemiteit.... bij openlijke belijding nadeel.... nog niet zelfstandig genoeg....

Toch nog een achterdeurtje?

De opspringende gedachte ták.

Hij schoof zijn stoel achteruit en stond met een ruk op.

Tjae....

De knokels van zijn gebalde vuist kwamen met een harde tik op het tafelblad neer. Even schokte hij weer met de schouders. Om zijn dunne lippen speelde een zelfbewuste lach.

David Wijnkoop keerde zich om en sloot haastig de koffer. De reis kon beginnen.

onbeschreven
vallen de bladeren nu
van de bomen
doch zie
hoeveel verzen
de humusgrond bedekken

het dooit tranen
in mijn keel
zoute parels op mijn tong
als stille getuigen
van dit witte papier
als woestijn voor mij gelegd
met slechts één grote vlek
die alom groter wordt
totdat dit blad
weerom onbruikbaar wordt

toen we allen de duisternis verwachtten
kwam het licht
woorden
die spraken van vreugde
werden geboren langs de huizen
wij reden
verlost van de oude totem
langs wijde banen
met telefoonpalen als fonteinen
op iedere dauwdruppel een vers geschreven
terwijl de hoge orgelbomen
cantates componeerden

OUD ANTWERPEN

de druiven rijpen niet
nauwelijks de zon
langs de oude kaaien opgekomen
plots deze regen
regen van neon
regen langs de schepen
zimmer
chambres pour voyageurs
lachen de huizen de late bezoekers toe
de vrouwen in rood en blauw
uitnodigend de ramen zacht
stilte langs het steen
liefde zoeken langs de stenen
gooien we onze ankers uit
in de stapelhuizen
huizen we bij de ratten
bij maria van den hoek
op de hoek van de krabbenstraat
tekenen we 13 op de muur
en bestellen griekse wijn
zuur langs de monden
roepen athene tot getuige
op de tafel
onder de stoelen
om veelkleurig te rijden
de kathedraal tegemoet
wachten op zijn tweede toren
zoals de drie indonesiërs
op maria van den hoek
13 op de muren getekend
en plots de regen
steeds de regen

EEN BROEK VOOR EEN OCTOPUS *)

Als iets zeer moeilijk gaat, dan zegt men in Spanje dat het zo lastig is als een broek maken voor een octopus.

Of Bert Schierbeek iets met deze titel in verband met het boek dat er achter komt bedoelde? Ik geloof het niet. En toch . . . Schierbeek heeft deze Spaanse uitdrukking gehoord toen arbeiders bezig waren de waterput in de tuin van zijn huisje op Formentera te graven. Hij vond het een mooie uitdrukking, voor hem was ze als een bundeling van krachten, gevoelens en ideeën, die nog onuitgesproken in hem aanwezig waren. Zo zegt hij zelf in de inleiding. Een titel dus, omdat een titel deze bundeling wil zijn. Een titel die inderdaad al aanstonds een wegwijzer is, een wegwijzer in vele richtingen in dit geval. En aan elk van de acht armen van deze poliep knoopte Schierbeek een hoofdstuk vast. De acht hoofdstukken samen vormen een pleidooi voor de rol van de creatieve mens in de moderne tijd. De grote vraag die Schierbeek zich stelt is hoe de mens zijn vrije tijd, die steeds maar toeneemt, zal gebruiken. Wij maken de bevalling mee van deze nieuwe tijd; aan ons is het 'de buurman van morgen te maken. Een renaissance van vormen en ideeën, waardoorheen we optrekken naar de volgende mogelijkheden.'

Schierbeek's nieuwe boek is weer eens te meer een werk dat we niet kunnen lezen zonder herhaald een bepaald angstgevoel in ons binnenste te voelen woelen. Meermaals ervaren we de schok van een kortsluiting, daar waar de schrijver onze eigen gedachtenwereld raakt.

Schierbeek stelt vast dat de wereld gebukt loopt onder overvloed, een massa gegevens die de mens nog niet overziet.

De enige mogelijkheid in dit geval is te beginnen met

*) *LRP*, Uitgeverij de Bezige Bij, 1965

ordening, gestalte geven, vorm aan de gelatineachtige poliep die zich in de menselijke geest beweegt. 'Mardoek overwon de machten van de chaos', zo begint het laatste hoofdstuk in deze 'broek voor een octopus'. De goden riepen hem uit tot hun koning. Dit alles is een droom, de droom der mensheid, het god-willen-zijn van de eerste mens der schepping, de macht over de chaos, de bevrijding van de verwarring, het volkomen leeg zijn van alle vraagtekens, het antwoord op alles, het leven, het heelal.

Schierbeek verkent in de acht hoofdstukken van dit boek het creatieve proces dat het gevolg is van deze droom der mensen. Mens zijn betekent Maker zijn. En hoe verhoudt de Maker zich tegenover zijn werk? Dat is de inhoud van dit boek, een inspiratie die op gang geschoten is door de klap van het gezegde: dit is moeilijker dan een broek voor een octopus.

Marc Andries

MEDEWERKERS AAN DIT NUMMER:

Bob Carlier, geboren in 1931, leraar moraal te Gent. Lid van de redaktie van *Links,* bereidt voor: *Heinrich Heine en de revoluties.*

Clarissa Jacobi, woont in Kaapstad, Zuid-Afrika. Publiceerde eerder in *De Nieuwe Stem* van dec. 1964.

Julien Vandiest, geboren in 1919, ambtenaar bij de Commissie van Openbare Onderstand te Antwerpen. Studeerde geschiedenis, filosofie en rechten. Publiceerde talrijke filosifische artikelen in diverse bladen (zie *De Nieuwe Stem* van juni '65).

Eddy van Vliet, jong vlaams dichter, woont te Antwerpen. Geboren in 1942; publiceerde de bundel *Het lied van ik* (1964) en verzen in *Ruimten, Kentering.*

INHOUD

B. Carlier: Oorlog in Vietnam 449

Julien Vandiest: Hegel, Nietzsche en....? . 465

A. H. Wertheim-Gijse Weenink: De jodenhan . 480

Clarissa Jacobi: Geld voor Idutywa . . . 494

A. J. Koejemans: De jonge David 497

Eddy van Vliet: Verzen 509

Ex Libris: Een broek voor octopus . . . 511

Medewerkers aan dit nummer 512

DOOR HET SLEUTELGAT

De volgende aflevering van *De Nieuwe Stem* verschijnt in de eerste helft van oktober. Het is een dubbel nummer voor de maanden september en oktober dat een aantal beschouwingen bundelt over het aktuele probleem van de aantasting en verdediging van de 'privacy', van het menselijk recht om zich in eigen sfeer onbegluurd en onbeluisterd te weten en van de aantasting van dat recht door politieke, politionele en ekonomische spionage, door de onbescheidenheid van pers en sociale zorg, maar vooral ook door de technische hulpmiddelen die aan al deze vormen van begluren en beluisteren tot nu toe ongekende mogelijkheden verlenen.

Aan dit nummer werken mee: *Annie Romein-Verschoor, R. F. Beerling, J. J. Buskes, A. L. Constandse, N. van Hees, L. Hornstra, W. H. Nagel, P. Spigt, Joop van Tijn, W. F. Wertheim* en vele anderen.

Verschenen: de 2e druk van het standaardwerk over bezetting en verzet

FRIESLAND

ANNIS DOMINI 1940–1945

door dr. Y. N. Ypma.

De eerste druk, in 1953 verschenen, was reeds lang uitverkocht. Er was voortdurend vraag naar dit boek en daarom is het verheugend dat nu een tweede druk als „paperback" is verschenen. Aan de tekst zijn thans een aantal interessante documentaire foto's toegevoegd.

Dankzij de medewerking van de Vereniging Friesland 1940–1945 kunnen wij het boek tegen de uiterst lage prijs van *f* 4,– aanbieden.

Formaat 12.7 x 19.5 cm, 372 pagina's en 12 pagina's illustraties.

Verkrijgbaar bij de boekhandel en bij de uitgever Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V. te Drachten.